

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

**השסע הדתי-חילוני בעיני המנהיגים
ומעצבי דעת הקהל בישראל**

לורה זרמבסקי

ירושלים, ספטמבר 2002

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

**The Religious-Secular Divide In the Eyes of
Israel's Leaders and Opinion Makers**

Laura Zarembski

עורכת אחראית : שונמית קרין
עריכת לשון : שרה חסון
תרגום מאנגלית : יורם נבון
הכנה לדפוס : רות סובל
הדפסה : דפוס אחוה בע"מ

פרסום מס' 4/13 Publication No.

ISSN 0792-6251

© 2002 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ
רח' דיסקין 9א', ירושלים 96440 טל : 02-5666243 פקס : 02-5666252

office@fips.org.il
www.fips.org.il

על המחברת

גבי זרמבסקי היא חוקרת במכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות. מתחמה ביישוב סכסוכים, לימודי מזרח תיכון, וכלכלה בין-לאומית מאוניברסיטת ג'ונז הופקינז בארצות הברית.

על המחקר

מחקר זה חושף מדרג של משתנים התורמים לשסע הדתי-חילוני כפי שהוא מצטייר בעיני מנהיגים ומעצבי דעת קהל בישראל. גורמי היסוד המגבירים את תחושת הניכור והניגוד שבין הציבור הדתי לזה החילוני הם פחד, אי-ביטחון גובר בתוך הקהילות, ירידה בתחושת השיתוף והתעצמות ההתבדלות של צבורים זה מזה. גורמים אלה אינם בולטים על פני השטח באינטראקציה השוטפת שבין דתיים לחילונים, אולם הם הבסיס לשסע. ביטויים אלה טעונים ברגשות עזים השבים ומזינים את המתח הדתי-חילוני. ולבסוף, ישנם המשתנים החיצוניים המשפיעים גם הם על השסע בהווה: התקשורת, מצבה הביטחוני של המדינה ובית המשפט הגבוה לצדק. אף שהם חיצוניים לשסע, גורמים אלה משפיעים, כל אחד בפני עצמו, על היחסים בין דתיים לחילונים.

על מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

בשנים האחרונות גוברת בישראל המודעות לחשיבותו של מחקר המכוון לסוגיות של מדיניות. ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר יזם את ייסודו של מכון שיתרכו בסוגיות-מדיניות ארוכות טווח. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכים יסודיים שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות ואת ההשלכות ארוכות הטווח של תהליכים אלה ולהציע לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגיה. תחומי המחקר המתנהל במכון הם: יחסי דת, חברה ומדינה בישראל; הערבים בישראל; ממשל ופיתוח מקומי בישראל; תכנון מרחבי בישראל.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר (יו"ר), עו"ד י' עמיהוד בן-פורת (סגן יו"ר), מר דוד ברודט, לשעבר מנכ"ל משרד האוצר, ומר הירש גודמן, העורך-מייסד של הג'ירוסלם ריפורט. ראש המכון הוא פרופ' עמירם גונן, מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. משנה לראש המכון הוא פרופ' שלמה חסון מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

ש ל מ י ת ו ד ה

אני מודה לכל אלה שתרמו לעבודה זו. למנהיגים ולמעצבי דעת הקהל שהשתתפו במחקר זה אני מלאת הכרת תודה על נכונותם להתבטא באומץ על נושאים רגישים מתוך דאגה לקהילותיהם ולחברה הישראלית בכלל. הם גילו סבלנות ושיתפו פעולה במאמץ להרבות את ההבנה בישראל. לחברים ולסגל במכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, שקיבלוני במאור פנים ובנדיבות. הם העניקו לי תמיכה והנחייה ללא גבול בפרויקט זה ומוסיפים לעשות כן בהמשך עבודתי. נכונותם להקשיב לרעיונות חדשים, תוך שהם חולקים מתובנתם על החברה הישראלית, עושה אותם למורים יקרים לא פחות מעמיתים מוערכים. לד"ר יָאֵהִיָּה סדובסקי מהאוניברסיטה האמריקנית בבירות, על שהוא מאיץ בתלמידיו להאמין ברעיונותיהם ולתרגם אותם לשפת המציאות, ועל אמונתו שיתר הבנה אכן עשויה להפוך את העולם למקום טוב יותר. פרסום זה והמשך מחקרי על השסע הדתי-חילוני, הם במידה רבה הודות לו. לרבנית חנה הנקין מ"נשמת" – המרכז הירושלמי ללימודי תורה מתקדמים לנשים, ולפרופ' פואד עגימי מבית הספר ללימודים בינלאומיים מתקדמים של אוניברסיטת ג'ונו הופקינז, על שהתירו לי להיות היוצאת מן הכלל. לד"ר ויליאם זרטמן מאותה מחלקה באוניברסיטת ג'ונו הופקינז, על הדרכתו בעולם הרגיש של ניהול משברים ועל עזרתו המסורה לי ביישום הלכה למעשה. לחברי בקהילות בולטימור וושינגטון בארה"ב ובירושלים על עזרתם ועידודם ללא הרף. ל"סרמטמרק קומיוניקיישנז" על הייעוץ המקצועי. למשפחת המרמן-רוזנברג על נדיבותם וידידותם המתמידות, ועל שנתנו בית הרחק מהבית למישהי שפעם הייתה סתם דודנית מחו"ל.

ولמשפחתי, ד"ר אלן וקרן זרמבסקי, ג'ולייט ואופיר שביט, וסופיה זרמבסקי על אהבתם האיתנה ועל ביטחונם הבלתי מוגבל בי, ועל שלימדוני כיצד לחלום.

תוכן העניינים

7	מבוא
10	1. הגדרת הקבוצות
12	2. הבנת האחר: גורמי היסוד
13	פחד מפני האחר
17	חוסר ביטחון גובר באשר לזהות
19	פחיתה של תחושת השיתוף
20	התבדלות גוברת
23	3. סוגיות מיוחדות בקדמת השסע
23	פטורים מהצבא
30	דיני הנישואים והגירושים בישראל
36	4. חזונות לגבי המדינה
36	הצורך בהבהרה
37	הסכמה ומחלוקת בקרב המנהיגות
38	שמירת זהותה היהודית של ישראל
40	5. משתנים חיצוניים המשפיעים על השסע
40	התקשורת ההמונית
42	מצבה הביטחוני של ישראל
44	בית המשפט העליון

45	6. תפקיד המנהיגות
46	7. פעולה בתוך המערכת
46	הצעות המנהיגים לשינוי
47	נימוקים להימנעות ממהפכה
48	סיכום
50	מקורות
51	נספח 1

מבוא

היחסים בין הציבור הדתי לציבור החילוני בישראל נעשו יותר ויותר שבריריים במרוצת העשורים האחרונים. מחאות אלימות, חילופי דברים נזעמים, וכותרות צעקניות – כולם מציינים את מה שנראה כשסע דתי-חילוני גובר. אולם מחקרים מגלים שבעשרים וחמש השנים האחרונות נשמרה יציבות בקרב הישראלים מבחינת ההתנהגות הדתית-יהודית. דו"ח גוטמן מ-1993, למשל, קובע ש"הישראלים היו הרבה יותר מסורתיים בהתנהגותם ובאמונותיהם מכפי שסברו, ובלשון הדו"ח עצמו, 'הרטוריקה של הקיטוב' בחברה הישראלית, בין שומרי מצוות לשאינם שומרי מצוות הייתה מוגזמת לפחות מבחינה התנהגותית".¹

נשאלת, אפוא, השאלה: אם ההתנהגות הדתית נשארה יציבה והדיבורים על הקיטוב הם מוגזמים, מהי הסיבה לתחושת הניכור הגובר בין דתיים לחילונים, הניכרת בחברה כולה והנידונה בכלי ביטוייה השונים? מהו שורש הקיטוב הגובר בין הציבור הדתי לזה החילוני בחברה הישראלית אם לא ניתן ליחסו לגורמים התנהגותיים?

מחקר זה בא לבחון את הגורמים הלא-התנהגותיים להרעת היחסים בין דתיים לחילונים – להרחבת השסע הדתי-חילוני – מזווית הראייה של המנהיגים ומעצבי דעת הקהל בישראל. זווית הראייה של המנהיגות לגבי נושאים אלה מאפשרת מבט ממוקד מאוד על בעיה לאומית הנוגעת לפלחים רבים בחברה הישראלית.

המחקר מנצל את הזיקה ההדדית בין המנהיגות הלאומית לבין הציבור הרחב כדי לעמוד על ממדי הבעיה. המנהיגות הרי נבחרת בצורה אקטיבית או פסיבית לייצג קבוצה מסוימת ואך טבעי שהמסר שלה ישקף את דעות הקבוצה הזו. אלא שהמנהיגות גם משפיעה על הציבור שלה. המסר שלה, ככל שציבור זה מכבדו, יכול להחריף או להקל את הבעיה. כשהוא

¹ Liebman, Charles S. & Katz, Elihu, *The Jewishness of Israelis: Responses to the Guttman Report* (New York: State University of New York Press, 1997).

משתמש בראייה של המנהיגות למחקר השסע הדתי-חילוני, מחקר זה מבקש לעמוד על טיבו של הקונפליקט תוך בדיקה של הדאגות וההצעות של פותרי הבעיה הפוטנציאליים עצמם.

המחקר מגלה מדרג של משתנים התורמים לשסע. הם נבדלים במידת השפעתם. החשובים במשתנים אלה הם גורמי היסוד המגבירים את תחושת הניכור והניגוד שבין הציבור הדתי לזה החילוני. אלה הם פחד, אי-ביטחון גובר בתוך הקהילות, ירידה בתחושת השיתוף והתבדלות גוברת של ציבורים זה מזה. גורמים אלה אינם בולטים על פני השטח באינטראקציה השוטפת שבין דתיים לחילונים, אולם הם הבסיס לשסע. ללא טיפול בהם לא יהיה איחוי של השסע עצמו. משניות מבחינת השפעתן הן הסוגיות החברתיות הספציפיות הנתפסות כפוגעות ביותר ביחסי הדתיים-חילונים. סוגיות אלה, לאמור, דחיות השירות הניתנות לבני הישיבות ודיני הנישואים והגירושים החלים בארץ, סומנו בטעות כסיבת השסע. בעצם אין הן אלא ביטויים שלו. אולם ביטויים אלה טעונים ברגשות עזים השבים ומזינים את המתח הדתי-חילוני ובכך משפיעים על השסע. ולבסוף, ישנם המשתנים החיצוניים המשפיעים גם הם על השסע בהווה: התקשורת, מצבה הביטחוני של המדינה ובית המשפט הגבוה לצדק. אף שהם חיצוניים לשסע, גורמים אלה משפיעים, כל אחד בפני עצמו, על היחסים בין דתיים לחילונים. בהידרשו למצב הביטחוני מחקר זה מתייחס להשפעת התנודות במצבה הצבאי של ישראל על השסע וגם להשלכות המיוחדות של אינתיפאדת אל-אקצה עליו.

חיבור זה הוא הראשון במסגרת מחקר דו שלבי הבוחן את השסע הדתי-חילוני. הוא מתמקד בהשקפת המנהיגות, כפי שמבינה אותה החוקרת, מזוהה את הדאגות העיקריות ואת התפיסות המוטעות שמביעים הצדדים השונים, ומצביע על תחומי הסכמה בין מנהיגים ומעצבי דעת קהל דתיים לכאלה חילוניים, בלי לנתח לעומק השקפות אלה. הטעם בגישה הזו הוא מטרת עצם המחקר: בהצגת הדעות ללא פרשנות חיבור זה מבקש לסייע לדיאלוג בין המנהיגים על ידי פתיחה מכסימלית של הדיון והגדלת מרחב התמרון של הצדדים השונים במשא ומתן שלקראת קביעת המדיניות. כתוצאה מכך, תחת שיהיה תרגיל אקדמי גרידא, חיבור זה שואף לקבוע נקודת זינוק שממנה מנהיגים ומעצבי דעת קהל יוכלו לשכך את המחלוקת שבליבה של החברה הישראלית ובכך לאפשר לישראל להתייצב מול העתיד כגוף מאוחד יותר. החלק השני של מחקר זה, האקדמי יותר בסוגו, יציע ניתוחים, תשובות על השאלות המוצגות בחלק הראשון, ויצגי את הצעות המדיניות של החוקרת לשסע הנוכחי.

המחקר לצורך חיבור זה התנהל באמצעות סדרת ראיונות. השאלות שנשאלו ביקשו לעמוד על השקפות המנהיג המסוים ואף לחלץ ממנו תגובה על הערותיהם של משיבים אחרים. המנהיגים שנבררו למחקר זה מייצגים את הציבורים העיקריים בחברה היהודית בארץ, והם דמויות מפתח בפוליטיקה, באמנות ובתקשורת. המנהיגים שהשתתפו הם, בסדר האלף-בית:

השר בני אלון, שר התיירות, איחוד לאומי ישראל ביתנו; שולמית אלוני, לשעבר שרת החינוך, התקשורת והאמנויות, המדע והטכנולוגיה; הרב אליעזר בן דהן, מנהל בתי הדין הרבניים בישראל; פרופסור רות גביון, פרופסור למשפטים ולשעבר יושבת ראש המכון לדמוקרטיה; משה גרילק, עיתונאי ועורך "משפחה"; אילנה דיין, מנחה מרכזית בתכניות חדשותיות ותחקיריות בערוץ 1 של הטלוויזיה הישראלית, ומועמדת לתפקיד ראשי בערוץ החדשות העתידי בכבלים; אמנון דנקנר, עיתונאי ועורך ראשי של "מעריב"; ח"כ חיים מאיר דרוקמן, מפד"ל; ח"כ נעמי חזן, מרץ; אברהם ב' יהושע, סופר; פרופסור סטיבן ארט כהן, היסטוריון צבאי; הרב שאר-ישוב כהן, הרב הראשי של חיפה; הרב אהרון לופיאנסקי, לשעבר ראש מחלקה בישיבת מאיר; ח"כ טומי לפיד, שינוי; נדיה מטר, מייסדת נשים למען עתיד ישראל; הרב יהודה עמיטל, ראש ישיבת הר עציון; הרב אהרון פלדמן, ראש ישיבת נר ישראל ונשיא ישיבת באר התורה; הרב מנחם פרוש, יו"ר מרכז אגודת ישראל בירושלים; מרדכי קרליץ, ראש עיריית בני ברק; ח"כ אברהם רביץ, יהדות התורה; הרב אורי רגב, מנהל ויועץ משפטי של המרכז לפלורליזם יהודי; יונתן רוזנבלום, יו"ר Jewish Media Resources; שמעון שטרית, סגן בכיר של ראש עיריית ירושלים; פרופסור אליס שלוי, הרקטור של מכון שכטר ללימודי היהדות.

על אף שבמחקר לצורך חיבור זה השתתפו נציגי כל פלחי החברה היהודית בישראל, הדיון מתמקד בקהילות שמתברר כי הן הצדדים העיקריים לשסע, לאמור: החרדים, הדתיים לאומיים, החילונים לאומיים, והחילונים ליברליים. הציבורים האחרים הראויים לציון בחברה היהודית, הציבור המסורתי והקהילות הדתיות האלטרנטיביות, הם שוליים ליחסים הדתיים-חילונים בהווה, ומשפיעים על השסע רק בתחומים מסוימים. הם נידונים, לפיכך, בחיבור זה רק בהקשרים הנוגעים להם.

1. הגדרת הקבוצות

גיוון פנימי הן בקרב הדתיים והן בקרב החילונים יוצר קטגוריות מספר של "דתיים" או "חילונים" בישראל כיום. לצורכי חיבור זה החברה הישראלית תחולק לשש קטגוריות עיקריות. המונח "קהילה חילונית" מציין את הציבור היהודי שאינו מחשיב, או מכחיש, את קיומו של קשר בין הפולחן היהודי לבין צו אלוהי. הנמנים על קהילה זו או שהם מנותקים כליל מהפולחן היהודי או שהם דבקים בו בעיקר עקב ערכו התרבותי להבדיל מהיותו דרישה דתית. הקהילה החילונית ניתנת לחלוקה לשני גושים: החילונים הליברליים והחילונים הלאומיים. הקבוצה החילונית ליברלית מטעימה את החשיבות המכרעת של היות ישראל דמוקרטיה ליברלית. נכללים בה הישראלים המכירים בערך התרבותי של מסורת יהודית אגב דחיית כל חיוב דתי הכרוך בשמירת מסורת זו, כמו גם המגזר האנטי-דתי של הישראלים העוינים את הדת ואת שומרי מצוותיה. הקבוצה החילונית הלאומית מכירה בערך התרבותי וההיסטורי של המסורת היהודית ולא במקורה השמיימי, אך מטעימה את הצורך בשמירת המסורת תוך שמירה על ישראל כדמוקרטיה.

"הקהילה הדתית" מוגדרת כאן ככוללת את הציבור הישראלי המקיים את הפולחן היהודי מתוך אמונה במקורו השמיימי, ושעבורו ההלכה היא המקור הראשי לצורכי קבלת החלטות.² גם קבוצה זו נחלקת לשני גושים: הדתיים הלאומיים והחרדים. הדתיים הלאומיים נאמנים למדינת ישראל על יסוד אמונתם הדתית. הם תופסים את ישראל המודרנית כגילוי של הברית הנמשכת בין האל לעם ישראל ומכירים בסמכות השלטון הנוכחי מבחינה זו.³ יתר על כן, הקהילה הדתית לאומית משולבת היטב בחברה הכללית, ושואבת ידע ממקורות הדת, אך גם ממקורות העולם החיצון שאליו היא פתוחה. הקהילה החרדית, לעומת זאת, שוללת כל משמעות דתית מן המדינה. לדרך חשיבתה, מדינת ישראל המודרנית תוכל להגיע לידי קדושה רק בבוא המשיח.⁴ המקור הבלעדי לידע עבור קהילה זו הוא לימוד התורה. הקהילה

Zarembski, Laura, "Israel's Religious Right: Not a Monolith", *The Middle East Quarterly*,² June 2000.

³ שם, עמ' 23.

⁴ שם, עמ' 24.

החרדית מטילה על עצמה "חומרות" יתר, כדי להבטיח את השמירה על ההלכה, אך גם במטרה ליצור חיץ בינה לבין העולם החיצון מחשש מהשפעתו הרעה.

הציבור ה"מסורתי" דבק מאוד במסורות היהודיות ומקיים הרבה מהפולחן מתוך כבוד למצוות הדת. ברם, הוא אינו מציב את ההלכה בראש הליך קבלת ההחלטות היומיומי כפי שעושה הקהילה הדתית.⁵ על אף שקהילה זו, הספרדית בעיקרה, מונה כ-36 אחוזים מאוכלוסיית ישראל,⁶ קולה נשמע פחות במה שנוגע ליחסי דתיים-חילונים משתי סיבות. ראשית, הגם שמדובר בציבור גדול, הוא אינו מאורגן פוליטית – מה שמכשיל נקיטת כל עמדה פומבית.⁷ שנית, כיוון שדרכו היא דרך האמצע, תכופות הוא אוהד את שני הצדדים בעניינים שונים הנוגעים לשסע. מתוך כבוד למסורת ולקהילה הדתית הוא שומר על שתיקה כדי לא להיתפס כאנטי-דתי.⁸

ולבסוף, הקהילות הדתיות האלטרנטיביות, לאמור, התנועות הקונסרבטיבית והרפורמית, מספקות אפיק אלטרנטיבי לביטוי דתי.⁹ הם מעטים – רק כמה אלפים של משלמי דמי חבר בבתי הכנסת הרפורמיים¹⁰ – והם בעיקרו של דבר נתמכים על ידי קהילות יהודיות בחו"ל, במיוחד בארה"ב. מאחר שאינן נחשבות לחלק מהזרם המרכזי בישראל, אין הקהילות הדתיות האלטרנטיביות ממלאות תפקיד משמעותי בקונפליקט הדתי-חילוני. עם זאת, האינטראקציה בין הקהילה החילונית הליברלית לבין מנהיגות הקהילה הדתית האלטרנטיבית מציבה מנהיגות זו בעמדה המסייעת לנו להיטיב יותר להבין את השסע. בנוסף לכך, התמקדות הקהילה הדתית האלטרנטיבית בסוגיות הנוגעות לדת ומדינה מקנה משקל לדעת הקהילה לגבי היבט מכריע של השסע – חזון עתידה של ישראל.

⁵ שם, עמ' 23.

⁶ Sofer, Oren and Korenstein, Aliza, *Ethnocentricity, Citizenship, and the Rule of Law in Israel* (Tel-Aviv: The Israeli Institute for Economic and Social Research, 1988), p.12.

⁷ הראיון עם פרופ' שמעון שטרית, 16.12.01.

⁸ שם.

⁹ עקרונות היסוד של קהילות אלה נחשבים למנוגדים להלכה על ידי הקהילות הדתיות הן בארץ והן בחו"ל. לפיכך הם אינם נכללים בקטגוריה "קהילה דתית".

¹⁰ הראיון עם הרב אורי רגב, 28.11.01.

2. הבנת האחר: גורמי היסוד

כשדנים ביחסים העכשוויים בין דתיים לחילוניים יש להתחיל בזיהוי הקווים האדומים של כל ציבור. המחקר אכן חושף עדיפויות מובהקות המכוונות את הקונפליקט, אלא שאלה ניטשטשו בעשורים האחרונים עקב הנחות ותפיסות מוטעות. כבכל קווים אדומים יש להכיר בעדיפויות אלה ולכבד אותם על מנת לעצב יחסים חיוביים יציבים בין הקהילות השונות. עבור הקהילה החרדית החינוך הוא בעל חשיבות עליונה,¹¹ שכן מוסדות חינוך הם ביסוד אורח החיים החרדי.¹² ח"כ אברהם רביץ מ"יהדות התורה" החרדית מטעים, שמתן האפשרות למי שרוצה ללמוד בישיבה הוא העדיפות העליונה של הקהילה החרדית.¹³ ראש עיריית בני ברק, הרב מרדכי קרליץ, גם הוא מצייץ את העדיפות העליונה של החינוך.¹⁴ יושב ראש Jewish Media Resources ובעל טור בעיתונות, יונתן רוזנבלום, עצמו חרדי, מסביר ש"הישיבות הן העוגן של החברה החרדית", שעליו הציבור החרדי "מוכן לצאת למלחמה".¹⁵ רעיון העדיפות העליונה של החינוך הזהד בכל הראיונות עם מנהיגי החרדים לצורך חיבור זה. החינוך נתפס כהמשך אורח החיים שניהלו באירופה שאותו הם כמהים לשמר, וכהעברת הלפיד של לימוד התורה מדור אחד למשנהו למען העם היהודי.¹⁶ עבור הקהילה הדתית-לאומית ועבור חלק מזו החילונית לאומית, שימור הזהות היהודית של המדינה הוא העניין הראשי. בהבחנים בערעור הזהות בקרב הציבור החילוני, הם חוששים מתוצאות הדבר לגבי אופי המדינה כולה. לפיכך, המאבק לשמר את הזהות היהודית של ישראל הוא בעל חשיבות עליונה. לבסוף, עבור הקהילה החילונית הליברלית ועבור חלק מזה החילוני לאומי, שימורם של חירויות וסוגי שוויון מסוימים בחברה הם בעדיפות ראשונה. אף כי מרבית החירויות הללו מפורשות במה שמנהיג חילוני אחד כינה "מעשה החקיקה החשוב ביותר שנחקק בארץ", לאמור, חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, הן אינן מעוגנות בחוקה פורמלית או במגילת זכויות, דבר הגורם לרגישות יתר בציבור החילוני לפגיעה כלשהי בזכויות אלה.

¹¹ הראיון עם הרב מרדכי קרליץ, 31.7.01.

¹² הראיון עם יונתן רוזנבלום, 13.6.01.

¹³ הראיון עם ח"כ אברהם רביץ, 27.6.01.

¹⁴ קרליץ, 31.7.01.

¹⁵ רוזנבלום, 13.6.01.

¹⁶ קרליץ, 31.7.01.

אינטרסים אלה כשלעצמם משקפים רק את עדיפויותיה של כל קהילה. מה שהשפיע לרעה על יחסי הדתיים והחילוניים הם גורמי יסוד הקשורים במאפייני כל קהילה ובשינויים בקהילות אלה ובחברה הישראלית בכללה בעשרים וחמש השנים האחרונות. גורמי יסוד אלה הם הסיבה הבסיסית לשסע הדתי-חילוני כיום.

פחד מפני האחר

גורם היסוד המשמעותי ביותר הוא פחד, שסיבתו משתנה מקהילה לקהילה. הפחד מקשיח את עמדת כל קהילה ומחריף את ניכורה אל האחרות.

הפחד בקהילה החרדית

עבור החברה החרדית הפחד הוא מפני השפעה חיצונית כמו גם פחד בסיסי מהתפשרות. הפחד מהשפעה חיצונית היה הגורם להיווצרות התנועה החרדית. כדי להגן על חיי הדת בתקופת ההשכלה החילונית, חלק מהקהילה היהודית הסתגר מפני העולם החיצוני ונשאר סגור וחשדני כלפי כל יסוד חיצוני.¹⁷ הפחד מפני השפעה חיצונית עז גם כיום. הקהילה החרדית תופסת עצמה כנתונה במצור, כשהחברה בחוץ מנסה להרוס את אורח חייה. דבר זה בולט במיוחד בישראל, שבה היהדות החילונית היא התרבות השלטת. הרב אהרון פלדמן, נשיא ישיבת באר התורה בירושלים, מסביר כי היהדות החרדית סבורה שאחרים תופסים אותה כגילוי לא לגיטימי של היהדות. "יש ניסיון לדלל ולמהול את החברה החרדית בתקווה שתיעלם".¹⁸ כתוצאה מכך, החברה החרדית הרבה יותר נרתעת מקשרים עם החברה הלא-חרדית.¹⁹

לאופן הראייה ולפחד האלה השלכות חשובות על קביעת המדיניות בישראל. זוהי העדשה שבעדה נשקפים קיצוצים בדחיות שירות לתלמידי ישיבות, או התערבות במערכת החינוך החרדית. זאת ועוד, מנהיגים סבורים שכל הצעת מדיניות הנוגעת לחברה החרדית צריכה להיתפס כבאה, בחלקה או כולה, מתוך הקהילה החרדית. כל דבר אחר יראה כאיום, שמטבעו מגביל את סיכויי התקבלותו.

¹⁷ הרב אהרון לופיאנסקי, 12.3.01.

¹⁸ הרב אהרון פלדמן, 7.7.01.

¹⁹ רוזנבלום, 13.6.01.

הפחד החרדי מן הפשרה נוגע לעצם קביעת המדיניות בישראל. "תן להם אצבע והם יקחו את כל היד" – היא התפיסה שלפיה ניגשת המנהיגות החרדית כיום לדיונים על קביעת מדיניות.²⁰ גישה זו מבוססת על תפיסת "סכום אפס" של המשא ומתן שלפיה כל פשרה היא כבר כישלון, תפיסה החושפת בטן רכה הנתונה תמיד לפגיעה. הפחד מלהיות נאלצים לוותר בעניינים מכריעים (או לחצות את "הקווים האדומים למשא ומתן") אם נכנעים בעניינים פחות חשובים, מונע פשרות שלולא כן היו אפשריות. דבר זה נכון במיוחד לגבי סוגיות כגון השתלבות החרדים בכלכלה. לדעת רוזנבלום, כדי להצליח במשא ומתן עם החרדים צריכה להיות הבחנה ברורה בין "המקל והגזר". גישת הגזר, כלומר, תמריצים חיוביים, תצלח לרוב יותר מגישת המקל, או האיזונים.

הפחד בקרב הדתיים-לאומיים

הפחד בקהילה הדתית-לאומית הוא הפחד שישראל תאבד את אופיה היהודי. "החילון" בציבור הישראלי מפחיד מנהיגים דתיים רבים וציבורם, החוששים מהתפשטותו במדינה. החילון של הארץ, כפי שהוא נתפס, מעצים את תחושת הניכור של הדתיים כלפי הקהילה החילונית.²¹ לדעת הרב יהודה עמיטל, ראש ישיבת הר עציון, ההיסטוריה של עם ישראל רוויה סוגיות שהעכירו את היחסים בין דתיים לחילונים: קיומן של מפלגות פוליטיות דתיות והתנהגותן, דחיות שירות ותמיכת המדינה בחרדים, חקיקה דתית הנתפסת בקרב החילונים ככפייה דתית – ברם, עתה הרגשות מתעצמים מתוך פחד חדש בקהילה הדתית, שזהותה היהודית של המדינה הולכת ואובדת.²² נדיה מטר, ממייסדות "נשים למען עתיד ישראל" מצטרפת לדעה זו ומסבירה שבישראל אין שסע בין דתיים לחילונים כי אם בין אלו החפצים בשימור אופיה היהודי של ישראל לאלה המבקשים ליצור "מהפכה חילונית".²³

מעצים את הפחד הזה בקהילה הדתית-לאומית מראה המחויבות הפוחתת של הציבור החילוני לארץ עצמה. הדבר נובע מאופן איחוי השסע הדתי-חילוני בתקופה שקדמה ליסוד המדינה. הרב הראשי הראשון בפלשתינא המנדטורית, הרב אברהם יצחק קוק, שלכתבו עדיין נודעת השפעה רבה בקהילה הדתית-לאומית, הדגיש את המחויבות המשותפת של הדתיים והחילונים לארץ, ופירש את יישוב ארץ ישראל על ידי הציונים החילוניים כאקט דתי המקרב את הגאולה המשיחית.²⁴ אלא שסוגיית השטחים-תמורת-שלום שעלתה בתהליך אוסלו, דומה שתרמה לתחושת הקהילה הדתית שהארץ מתחילה להיות חשובה פחות לקהילה

²⁰ הרב שאר-ישוב כהן, 7.3.01.

²¹ רביץ, 27.6.01.

²² הראיון עם הרב עמיטל, 12.3.01.

²³ הראיון עם נדיה מטר, 5.3.01.

²⁴ זרמבסקי, עמ' 25.

החילונית, דבר המגביר את הפחד שאופיה היהודי של המדינה נתון בסכנה. וזה נכון במיוחד בנוגע למה שנתפס כמדיניות ה"שלוש בכל מחיר" של ממשלת ברק, מדיניות שזוהתה בידי הקהילה הדתית כנכונות מצד החילונים למסור שטחים רבים תמורת שלום מפוקפק. אף שהקהילה החילונית הליברלית ולא זו החילונית הלאומית היא המואשמת,²⁵ הנטייה היא שלא להבחין ביניהן כשתוקפים את החילונים מבחינה זו. לעומת זאת, כפי שידון להלן, המצב הביטחוני נוכח אינתיפאדת אל-אקצה הנוכחית, אשר הגביר את שמרנות הציבור הישראלי באשר לווייתורים טריטוריאליים, עזר להקל את השסע הדתי-חילוני.

הפחד בקהילה החילונית

בקהילה החילונית שורר פחד מפני הגברת הכפייה הדתית – פחד הצומח מתוך התחושה שכפייה כזו כבר קיימת, כתוצאה מההתחייבות שהתחייב דוד בן-גוריון כשנוסדה המדינה. התחייבות זו מהווה את הסטטוס קוו הדתי הנוכחי בישראל, הכולל מערכות חינוך דתי אוטונומיות, שיפוט של בית הדין הרבני בשאלות של המעמד האישי, השבת כיום המנוחה הרשמי, וכשרות במטבחים הציבוריים. לדעת איש התקשורת אמנון דנקנר, החברה החילונית פוחדת מ"השתלטות דתית".²⁶ ומחרה מחזיק אחריו הרב שאר-ישוב כהן, רבה הראשי של חיפה, שהסביר כי קיימת תחושה בחברה החילונית, שעם ירידת הציונות החילונית, ישראל שרוייה בסכנה שתיהפך יותר ויותר תאוקרטית, שהחיים בה נשלטים על פי חוקי הדת.²⁷ הציבור החילוני חש עצמו ניצב בפני הברירה: או שידחה כליל כל צורה של דתיות בחברה, או שישתכן בריבוי המגבלות הדתיות עליו שייכפו בחקיקה.²⁸

לדעת מנהיגים חילוניים ודתיים אלטרנטיביים, הפחד החילוני מכפייה מוגברת מחריף בשל היעדר חוקה כתובה.²⁹ אין לישראל מגילת זכויות אזרח, כך שהזכויות אינן נתפסות כמובטחות. במקביל לתחושת החרדים שקהילתם נצורה בידי החברה והמדינה החילונית, בעיני מנהיגים חילוניים כמו מייסדת "מרץ" שולמית אלוני, נתפסות זכויות האזרח בישראל כמותקפות בידי המפלגות הפוליטיות הדתיות במאמציהן להעביר חקיקה דתית.³⁰ על תפיסה זו חזר הרב הרפורמי אורי רגב, מנהל המרכז לפלורליזם יהודי, שהסביר כי "ישנה תחושה גוברת של מצור בקרב החילונים, תחושה גוברת של מתקפה על הדמוקרטיה".³¹ לדברי ח"כ

²⁵ למרבה האירוניה ח"כ טומי לפיד, הנחשב לאחד הנחרצים ביותר מבין דוברי החילונים הליברלים, מביע את זהותו היהודית באהבתו העמוקה לארץ ובמסירותו למדינה. הראיון עם לפיד, 18.6.01.

²⁶ הראיון עם אמנון דנקנר, 26.3.01.

²⁷ ש"י כהן, 7.3.01.

²⁸ ש"י כהן, 7.3.01.

²⁹ אלוני, 18.3.01. רגב, 28.11.01.

³⁰ הראיון עם ח"כ נעמי חזן, 28.3.01.

³¹ רגב, 28.11.01.

טומי לפיד מ"שינויי", "אם ישראל לא תמצא פתרון לבעיה, ישראל תחיה [בגללה] בימי הביניים".³²

ש י נ ו י י ם מ ג ב י ר י פ ח ד

אף כי הפחד הוא הגורם היסודי הראשי, השפעתו על יחסי הדתיים והחילוניים התעצמה עקב שינויים בתוך הקהילות השונות. ראשית, התגברות כוחן הפוליטי של המפלגות הדתיות הגדילה את הפחד מכפייה דתית. לאחר שמספר חברי הכנסת של המפלגות הדתיות עלה ל-28 בבחירות 1999 מ-23 בבחירות 1996, בידם כוח חסר תקדים. הקהילה החילונית חוששת, אפוא, שהאיזון המחזיק את הסטטוס קוו מאויים.³³ יתרה מזו, הצטרפותן של המפלגות הדתיות לממשלת בגין ב-1977 במקום להישאר בחוץ, כפי שנהגו למן ייסוד המדינה (כהבעה של דחיית הממסד הציוני), שינתה את יחס החרדים לציונים הדתיים, בכך שהחרדים הפכו מבני ברית למתחרים. מהלך זה גם אפשר למפלגות החרדיות להפעיל את כוחן הפוליטי להשגת הטבות לציבור שלהן. המפלגות הדתיות, לפי אשת התקשורת אילנה דיין, ניצלו את כוחן הפוליטי באופן שגרם להן להיראות כ"סוחטות" את הממשלה לטובת קהילותיהם, תחת שיפעלו לטובת הכלל. זאת ועוד, מבנה המערכת הפוליטית בישראל מקנה למפלגות הדתיות כוח פוליטי חסר פרופורציה למספר בוחריהן, עקב קומבינציות קואליציוניות, יכולת הפלת הממשלה וכו'. השימוש הזה לרעה, כפי שנתפס, בכוחן הפוליטי של המפלגות הדתיות, הכתים את דמותן בעיני הציבור החילוני.³⁴ פרופ' אליס שלוי, מנהיגה פמיניסטית בולטת, ומנהיגה בתנועה הקונסרבטיבית, והרקטור של מכון שכטר ללימודי היהדות, חזרה על רעיון זה, בהטעימה שהניצול לכאורה של כוחן של המפלגות הדתיות למען הציבור שלהן עורר סלידה מן הדת והדתיים שכמוה לא הייתה.³⁵

למרבה האירוניה, הקהילה החרדית רואה עצמה כמיעוט שאינו זוכה ליחס שוויוני לעומת מיעוטים אחרים בישראל. הם רואים את החילונים כמתאמצים במיוחד להגן על מיעוטים אחרים תוך ניסיון להגביל את זכויות הדתיים. מנהיגים חילוניים מודים ביחס של איפה ואיפה כלפי הדתיים לעומת מיעוטים אחרים. הם מצביעים על הכוח הפוליטי חסר הפרופורציה של הדתיים הנתפס כמאיים וכסיבת האפלייה.³⁶

³² לפיד, 18.6.01.

³³ עמיטל, 12.3.01; דנקנר, 26.3.01.

³⁴ הראיון עם אילנה דיין, 17.6.01.

³⁵ הראיון עם פרופ' אליס שלוי, 5.3.01.

³⁶ דיין, 17.6.01.

חוסר ביטחון גובר באשר לזהות

תחושה זו נוגעת לגורם היסודי השני להחרפת השסע הדתי-חילוני במרוצת עשרים וחמש השנים האחרונות, לאמור, חוסר הביטחון הגובר בקהילות השונות. חוסר הביטחון בקרב החילונים נובע משחיקה בתחושת הזהות, מחוסר ביטחון אישי גובר ומחוסר ביטחון באשר לדמוקרטיה בישראל לעומת הדמוקרטיה המערביות. אמנון דנקנר, עיתונאי חילוני, מצביע על התערערות הזהות של הקהילה החילונית כעל הסיבה הראשית לשסע הדתי-חילוני; התרבות היהודית כבסיס הזהות למעשה הולכת וננטשת ומותירה חלל בתרבות ובחברה החילונית.³⁷ משבר זהות זה יוצר תחושת חוסר ביטחון וגורר תגובה עוינת כלפי הקהילה הדתית, הנתפסת כאיתנה בזהותה ובתחושת עצמיותה.³⁸

משבר הזהות החילונית

עצם הצורך לשאול על הזהות החילונית, לדעת רות גביון, פרופסור למשפטים ולשעבר יו"ר המכון הישראלי לדמוקרטיה, מעיד על קיומה של בעיה בציבור זה.³⁹ תחושת היהודיות הנובעת פשוט מן החיים בארץ אין בה די כדי לעצב את זהות הקהילה החילונית. לדעת מנהיגים חילוניים רבים, צריך עכשיו לשאוב, בנוסף לארץ, מההיסטוריה ומהמסורת היהודית. אי היכולת לגזור תחושה של זהות מהארץ לבדה נראית כרוכה באפשרות של ויתורים טריטוריאליים: אם אפשר למסור את הארץ, מה זה אומר לגבי תחושת עצמיותנו? על מה, אפוא, מבססים אנו (החילונים) את תחושת עצמיותנו? ומוסיפה גביון ומסבירה, שמטבעה של ישראל, כמדינה הממוקמת בלב המזרח התיכון הערבי, שהיא גורמת לאוכלוסייה לחשוב על סיבת ישיבתה בארץ ולבחון שוב ושוב את זהותה.⁴⁰

הזהות החילונית, לפי רוב המנהיגים החילוניים שרואיניו, אינה יכולה להיגזר מן הגאווה בהישגי ישראל, אלא צריכה לבוא מגאווה במורשת ישראל. אולם השאלה היא מהי מורשת זו. "אם היא דבר מה יותר מטריטוריה, פירושו משהו יהודי".⁴¹ מנהיגים חילוניים מסבירים את משבר הזהות החילונית כתוצר של מערכת חינוך לקויה, שבהדרגה סטתה מהנחלת התרבות היהודית כמורשת לאומית ולא כחוויה דתית גרידא.⁴² חלק ניכר מהמנהיגים

³⁷ דנקנר, 26.3.01.

³⁸ דין, 17.6.01.

³⁹ הראיון עם פרופ' רות גביון, 15.6.01.

⁴⁰ שם.

⁴¹ דין, 17.6.01.

⁴² דנקנר, 26.3.01.

החילוניים והדתיים האלטרנטיביים הדגישו את הצורך להגביר את חינוך היהודי והישראלי בבתי הספר הממלכתיים כאמצעי לביצור הזהות של הנוער הישראלי.⁴³

מזיקה גם כן ליחסי הדתיים והחילונים היא התפיסה של חילונים, כאילו משבר הזהות החילונית וחוסר הביטחון הנלווה אליה הם חיוביים בעיני הדתיים, המפיקים מאלה יתרון במאבקם התרבותי בחילונים. היעדר חינוך יהודי בקרב החילונים נתפס כ"משגה שהמגזר הדתי לכאורה מכיר טובה [עבורו], מפני שהוא מחזק עוד יותר את תסביך הנחיתות של החילוני כלפי הדתי".⁴⁴ ברם, למעשה ההנהגה הדתית חוששת שהתערעורת הזהות היהודית בקרב החילונים, המתאפיינת בחלקה בחוסר חינוך יהודי, תגביר את שחיקת הזהות היהודית של המדינה.

חוסר ביטחון חילוני לגבי ישראל כדמוקרטיה

סיבה נוספת לחוסר ביטחון בקרב החילונים כרוכה בזהותה של ישראל בזיקה לדמוקרטיה המערבית. מתוך הזדהות עם הדמוקרטיה המערבית, החל הציבור החילוני ליברלי להשוות את ישראל, כדמוקרטיה ליברלית, לארצות שאליהן הוא חש קרוב, כגון ארה"ב ובריטניה. לפיכך, הוא תופס את הקהילה הדתית כמי שעושה את ישראל לפחות מערבית, "מעמעמת את חזון ישראל המערבית הנאורה"⁴⁵ וחוסמת את הדרך לליברליזם אמתי. בתגובה משתדלים החילונים להינתק מן הדתיים. דבר זה מחריף את השסע. בביקורתם על קהילתם, כפי שנאמר לעיל, מציינים מנהיגים חילוניים שאילו הייתה ישראל דמוקרטיה ליברלית אמיתית, גם זכותם של הדתיים לחיות כרצונם הייתה זוכה לעידוד.⁴⁶ הקהילה הדתית שמה לב לאי שוויון זה ורואה בו עוול.

הפתרון לדעת דיין הוא, שישראל תעמוד על זכותה לעצב לה דמוקרטיה ייחודית, לתפור לה חזון דמוקרטי שיתאים למאפייניה הסגוליים, כגון אוכלוסייתה, ההיסטוריה והאופי היהודיים שלה, ככל שהציבור ימצא לנחוץ.⁴⁷ אלא שלשם כך דרוש תהליך של ביקורת עצמית, ואילו השסע הדתי-חילוני מונע את החשיבה הכנה ההכרחית לתהליך כזה.

⁴³ דנקנר, 26.3.01. שלוי, 5.3.01. דיין, 17.6.01.

⁴⁴ דיין, 17.6.01.

⁴⁵ שם.

⁴⁶ אלוני, אגב ציון סימניה של דמוקרטיה אמיתית מסבירה, "אין לשום מדינה דמוקרטית זכות להתערב בחיי הדת, לכפות או להכתיב דבר לגביהם". ראו הערה 146. אלוני, תיקוני ניסוח מ-1.11.01.

⁴⁷ דיין, 17.6.01. תוקן 5.11.01.

חוסר הביטחון החרדי

גם בציבור החרדי שורר חוסר ביטחון. ישנה עלייה ניכרת בצריכה החומרית בקרב החרדים הצעירים, בעקבות התגברות ההיצע. הדבר מסב דאגה רבה למבוגרים יותר מבני הקהילה; לדעת פלדמן, עליית החומרנות נתפסת כשילובה בירידה ברוחניות.⁴⁸ ועוד, החשש שהחומרנות תעודד אינטראקציה גוברת בין העולם החרדי לזה החילוני, או חמור יותר, קנאה מצד החרדים, דוחף ליתר הפרדה. למרבה האירוניה, חוסר ביטחון זה אובחן בידי מנהיגים חילוניים. דנקר סבור שאי הביטחון עקב מגבלות כלכליות והבורות לגבי הקדמה בעולם הרחב בהשוואה למצב החילוניים בארץ, מעוררים זעם בעולם החרדי המוסט לחברה הלא-חרדית.⁴⁹

פחיתתה של תחושת השיתוף

השינויים החברתיים הפחיתו את תחושת השיתוף בין הדתיים לחילונים. הדבר מורגש, בראש ובראשונה, בסוגיות האדמה והאחריות האזרחית והוא תורם לתפיסה שהקהילות החרדית, הדתית-לאומית והחילונית בישראל הן יחידות עצמאיות ולא חלקיה של שלמות מקפת.

האדמה והשטח

סוגיית האדמה, אשר הייתה המכנה המשותף, כפי שנאמר לעיל, בין החילונים והדתיים-לאומיים, נתפסת עתה כמפֶּלֶגת. תחושה של מחויבות מופחתת לארץ בעקבות תהליך אוסלו יצרה תחושת פילוג מן החילונים בקהילה הדתית. לעומת זאת, הדתיים-לאומיים, שבעבר נתפסו בחברה החילונית כגשר אפשרי בינה לחרדים, הפכו עכשיו לחברה מנוכרת ונתפסת בעיקרה מחויבת לגוש אמונים ולהתנחלויות בגדה ובעזה.⁵⁰ במיוחד עבור המגזר החילוני ליברלי, הדתיים-לאומיים אינם המתווכים.

חשוב לציין, עם זאת, שבמישורים מסוימים הדתיים-לאומיים ממשיכים לקיים יחסים חיוביים עם החילונים על בסיס השיתוף שעודנו קיים. לפיד המתויג כאנטי-דתי, מסביר שבכל חברה מצויים בני אדם דתיים המנהלים את ענייניהם במסגרת הפרמטרים של החברה. "הדתיים לאומיים הם ציונים טובים, ישראלים טובים, חיילים טובים ואזרחים

⁴⁸ פלדמן, 7.7.01.

⁴⁹ דנקר, 26.3.01.

⁵⁰ דיין, 17.6.01.

פרודוקטיביים שאינם מבקשים לעצמם יתרונות מיוחדים".⁵¹ ישנם חילוקי דעות בינו לבין הדתיים-לאומיים, אולם אלה "מחלוקות לגיטימיות".⁵²

אזרחות ואחריות אזרחית

חוסר שיתוף שורר גם באופן הגדרת האזרחות והאחריות האזרחית. עם שהמנהיגות החילונית הטעימה את חשיבות המדינה, מנהיגי החרדים הדגישו את חשיבות הארץ ואוכלוסייתה היהודית. ההנהגה החילונית הסבירה, שאזרחות מוגדרת בדמוקרטיה על פי היחסים ההדדיים שבין המדינה לחברה האזרחית.⁵³ "מטרת המדינה היא לשרת את העם. העם אינו אמור לשרת את המדינה. אך אם אני רוצה שהמדינה תדאג לי", אומרת אלוני, "עלי לדאוג למדינה". מכאן שנאמנות למדינה מתבטאת בקיום החוקים ובתרומה לרווחת החברה האזרחית.⁵⁴ לתרומה למדינה נחשבות פעילויות כשירות הצבאי והשתלבות בכלכלה שהם יישום של החובות ביהדות.⁵⁵ זוהי הגדרה המושפעת מאוד מן התגובה השלילית על דחיות השירות של בני הישיבות שיידונו ביתר פירוט בהמשך, שכן השירות הצבאי נתפס כאן כהצהרת נאמנות למדינה. ברם, לגבי החרדים יש הבחנה ברורה בין מדינת ישראל לבין הארץ ועם ישראל. קדושת הארץ כשלעצמה מצדיקה או מחייבת את הישיבה בארץ. המחויבות למדינה היא לקיים את חוקיה, כבכל מדינה, כל עוד הם אינם מנוגדים להלכה, ולתרום לעמה.⁵⁶ כיוון שישראל היא ביתו של חלק נכבד מהיהודים, החרדים גם דואגים לרווחת המדינה ותורמים לביטחונה באמצעות התפילה ולימוד התורה, שלאמונתם מביאים לידי שמירת הקב"ה על כל ישראל.⁵⁷ חשוב לציין, עם זאת, שככלל החרדים נוטים שלא לכנות עצמם ישראלים כי אם תומכי ישראל, כדרך להבהיר את זיקתם למדינה.⁵⁸

התבדלות גוברת

גורם יסוד שני לשסע הנובע משינויים בחברה הישראלית הוא ההפרדה הגוברת. לפי השר בני אלון, החברה הישראלית נעשתה מפורדת בכל תחומי החיים, לרבות אלה הבסיסיים ביותר,

⁵¹ לפיד, 18.6.01.

⁵² שם.

⁵³ אלוני, 18.3.01. תוקן 1.11.01.

⁵⁴ שם.

⁵⁵ אלוני, 18.3.01.

⁵⁶ רביץ, 27.6.01.

⁵⁷ הראיון עם הרב מנחם פרוש, 4.6.01.

⁵⁸ רביץ, 27.6.01.

כגון החינוך, המגורים והצבא.⁵⁹ היפרדות זו לא חלה בין הדתיים לחילונים, אלא בין החרדים, הדתיים-לאומיים והחילונים. לדברי ח"כ חיים דרוקמן מהמפד"ל (על סיבת השטע), "יש יחסים גרועים כי אין יחסים כללי".⁶⁰

אף שההתבדלות עוזרת חלקית בשמירת המצוות בתחומים שבהם הדבר קשה מאוד, כגון בנוגע לצניעות, לתפילה בציבור ולחינוך דתי, היא גובה מחיר בהפחתת הקרבה בין מגזרי החברה השונים. ההתבדלות שגברה בישראל בעשורים האחרונים לא רק מקבעת את הבורות של הקהילות לגבי זולתן, אלא מציבה פילוג מוחלט במקום תפיסה של ספקטרום דתי בישראל.

ההתבדלות הגוברת ניכרת בשלושה תחומים עיקריים: מערכת החינוך, שכונות המגורים והצבא.

התבדלות בחינוך

מערכת החינוך בישראל נחלקת כיום לחינוך החרדי, הממלכתי-דתי, והממלכתי הכללי. הוראת הטקסטים הדתיים והדגשת התרבות היהודית פחתו בהדרגה בחינוך הממלכתי הכללי בארבעים השנים האחרונות⁶¹ ויצרו תחושה לא ידועה עד כה, של ניכור. התלמוד, למשל, שנלמד אינטנסיבית כמקצוע חובה בבתי ספר דתיים לבנים (אך במידה פחותה בבית הספר לבנות), ושבעבר נלמד כמקצוע בחירה בחינוך הממלכתי הכללי, נעלם מהאחרון באורח בולט.⁶² לדעת שלוי, הגברת לימודי הדת בחינוך הכללי תילחם בבערות ובתחושת הניכור של החילונים מהדתיים.⁶³

התבדלות בשכונות

בשכונות המגורים, בניינים ואזורים שהיו פעם "מעורבים" הם כיום מופרדים לחלוטין.⁶⁴ המשכירים כיום בוררים להם כרצונם זוגות חרדים, ציונים דתיים, או חילונים, וקבלנים מפתחים איזורים המיועדים לאוכלוסיות אחידות. מגמה זו לא רק מחלקת את הארץ, אלא שהיא מזהה את ה"זר", כלומר, את מי שגר מחוץ לתחום מסוים, כשייך לקטגוריה דתית נפרדת. וזה תורם ישירות לתחושת הניכור המתדלקת כיום את השטע.

⁵⁹ הראיון עם השר בני אלון, 1.3.01.

⁶⁰ הראיון עם ח"כ חיים דרוקמן, 1.7.01.

⁶¹ דנקנר, 26.3.01.

⁶² שלוי, 5.3.01.

⁶³ שם.

⁶⁴ שם.

הפרדה בשירות הצבאי

לבסוף, מהצבא, כפי שנראה ביתר פירוט בהמשך בסעיף על הפטורים מהשירות, ציפו פעם שיהיה המאחד הלאומי. כיום גם בו שוררת הפרדה מרובה. הרוב הגדול של החילונים משרתים שלוש שנים. רוב החרדים מקבלים פטור או דחיית שירות בלתי מוגבלת ואינם משרתים. הרבה נשים דתיות לאומיות עושות שירות לאומי קהילתי להבדיל משירות צבאי מלא. מתגייסים גברים מקרב הדתיים-לאומיים בוחרים בין שלוש שנות שירות מלא לבין תכנית ה"מכינה", שבה נדחה השירות המלא לשנת לימודי דת גבוהים בצירוף הכשרה גופנית, אידיאולוגית ודתית לצבא, לבין תכנית ה"הסדר" המשלבת לימודי דת ושירות פעיל במשך חמש שנים. אף כי האחרונה נחשבת למועדפת בשלב זה מבחינת התמיכה המעשית הדרושה לחיילים דתיים, היא מצמצמת ביותר את המגע בין החיילים הדתיים לחיילים החילוניים. למשל, חייל ה"הסדר" יוצא לטירונות בתוך מחלקה של 40 בני "הסדר" שבמחיצתם יתאמן ועמהם יגיעו למלוא "אחוות הלוחמים".⁶⁵ על אף שנוצרים קשרים בין חיילי "הסדר" לחיילים חילוניים ברמה הפלוגתית, אלה מצומצמים משמעותית מהיחסים שבתוך מחלקה רגילה או כזו שחצייה אנשי "הסדר" וחצייה מגויסים לשלוש שנים. דבר זה מפחית מן הקרבה ומן האחדות שבין חיילים דתיים ללא דתיים שהצבא יצר בעבר.

הקהילה המסורתית ומגמת ההתבדלות

מעניין שהקהילה המסורתית לכאורה פחות מושפעת מההתבדלות המרחיפה בחברה הישראלית. היא ממשיכה לגור, לעבוד ולשרת עם כל חלקי הציבור בלי שים לב לזיקתם לדת. הדבר נובע במידה רבה מהשילוב, שאותו ציין שר הדתות לשעבר שמעון שטרית, שגדל בקהילה המסורתית, של תחושה חזקה של זהות עם מסורת איתנה של סובלנות.⁶⁶ קרוב לוודאי שעמידתן של הקהילות המסורתיות מול נטיות הזרם המרכזי היא זו שמנעה את השסע מלהגיע למלוא חריפותו.

⁶⁵ מדובר בחיל הרגלים.

⁶⁶ שטרית, 16.12.01.

3. סוגיות מיוחדות בקדמת השסע

שחיקת יחסי הדתיים-חילונים הפכה סוגיות שוליות של מדיניות לשאלות עקרוניות. סוגיות אלה, המזוהות בטעות כסיבות השסע, והוויכוח הסוער סביבן, גורמות לסטייה משורשי הבעיה ומדגישות את סימני הניכור החיצוניים. בכך מכירים כמה מהמנהיגים שרואיינו, ומצביעים על חוסר הטעם שבעיסוק בסוגיות ספציפיות הנוגעות לשסע לפני שניגשים לגורמים האמתיים לניכור.⁶⁷ עיוותים הנובעים מהשסע עצמו מונעים גם הם טיפול ענייני בבעיות אלה. מנהיגים מסבירים שלא ניתן לנהל באורח קוהרנטי מדיניות מתוך דאגה לטובת המדינה, כאשר השסע הופך שאלות של מדיניות לזירות שבהן משיגים נקודות בהתגוששות בין דתיים לחילונים.⁶⁸ לכן השסע הדתי-חילוני הוא מכשול בפני קביעת מדיניות נאותה.

ברם, סוגיות מיוחדות של מדיניות הן חלק מהשסע בכך שהשסע מסלף אותן, מקצין את התגובה הדתית והחילונית עליהן ומחריף את המתיחות. ועוד, אף כי שאלות של מדיניות נחשבות לחלק מהשסע עצמו, הן מחריפות את תחושות הקיפוח ואת אי ההבנה. קיים קונסנזוס מוחץ בקרב המנהיגות הדתית והחילונית שהפטורים מגיוס ודיני הנישואים והגירושים הם הבעיות ההולכות ונוגסות ביחסי הדתיים והחילונים. במישור קביעת המדיניות שאלות אלה טעונות טיפול במסגרת קביעת המדיניות הלאומית. ברם, הן יידונו כאן כמחרחרות בפועל של השסע, שצריך לבחון אותן כדי להבין את יחסי הדתיים והחילונים במלואם.

פ ט ו ר י ם מ ה צ ב א

עניין הפטורים מהצבא נוגע בעיקרי העיקרים של האידיאולוגיות החילונית והחרדית. עבור רוב ישראל החילונית (גם הליברלית וגם הלאומית) חובת הגיוס הכללית היא בלבן של האתוס הישראלי הבסיסי.⁶⁹ למן הקמתו נועד צה"ל להגן על המדינה וגם לצורך הנדסה

⁶⁷ דנקנר, 26.3.01. בהערה זו דנקנר בפירוש ציין את הפחד והיעדר הזהות כמקורות הניכור הראשיים.

⁶⁸ דין, 17.6.01.

⁶⁹ שם.

חברתית. לדעת סטוארט כהן, מומחה לענייני צבא מאוניברסיטת בר אילן, "בן-גוריון] ראה בחזונו את צה"ל כמוסד מאחד, שהעם המפוצל יותר בו לכלל אחדות וגיבוש". אבל באותה עת שצה"ל נוצר, העניק בן-גוריון דחיות שירות לתלמידי ישיבה נבחרים כדי לבנות מחדש את הבסיס הלימודי של הקהילה היהודית שנהרס בשואה, וכן כדי לצרף לצדו את המפלגות הדתיות.⁷⁰

האם נחוצים מתגייסים חרדים?

כשדנים בפטורים ובהשלכתם על יחסי הדתיים והחילוניים צריך להתמודד עם שתי שאלות נפרדות: הצורך הצבאי בשירותם של בחורי הישיבות והצורך החברתי. מבחינת הצורך הצבאי אין הצדקה לשינוי המדיניות הקיימת לגבי פטורים.⁷¹ בעת הזאת לא חסרים לצבא חיילים, כפי שניתן ללמוד מהקלות שבה משחררים עולים חדשים מגיוס, ומן ההצעות שהועלו לאחרונה לקצר את משך השירות, בעיקר של נשים.⁷² דרושים לצבא בעלי הכשרה טכנית גבוהה או ניסיון בשיטור, ואת אלה אין החרדים יכולים לספק בלא השקעה גבוהה מצד הצבא. יתרה מזו, לדעת פרופ' כהן, גיוסם של חרדים לא יקל משמעותית את עול המילואים. להלכה גיוסם היה מאפשר להזיז חיילי מילואים להיכן שהם יותר נחוצים. אולם, לפי כהן, תועלתו של תהליך זה לא הייתה מצדיקה את ההשקעה בו.⁷³ שהרי עצם סיפוק צורכיהם של החיילים החרדים היה מהווה מעמסה על צה"ל. בעיצוב הצבא הטעים בן-גוריון את הצורך לא רק לכלול את כל הכשירים, כי אם גם לספק את צורכיהם המיוחדים. מבחינת החרדים הקשיים הכרוכים בצבא כוללים את הקשרים ההדוקים שבין גברים ונשים וכן רמות בלתי הולמות של שמירת שבת וכשרות.⁷⁴ ההשקעה הכספית והחברתית הנחוצה להתגברות על קשיים אלה הייתה מעיקה מדי על הצבא. סוגיית הצניעות הייתה מצריכה סביבה "חופשית מנשים" – עניין בעייתי במיוחד בתקופה שבה נשים מופיעות כממלאות יותר ויותר תפקידים בצה"ל.⁷⁵

⁷⁰ Cohen, Stuart, *The Scroll and the Sword* (Amsterdam, The Netherlands: Harwood Academic Publishers, 1997).

⁷¹ הראיון עם פרופ' סטוארט כהן, 26.6.01.

⁷² ש.ס.

⁷³ ש.ס.

⁷⁴ רביץ, 27.6.01.

⁷⁵ ס' כהן, 26.6.01.

נקודת הראות החילונית

בהיעדר הצורך הצבאי מודים לפחות מקצת מנהיגי החילונים. ובכל זאת, ההשלכות החברתיות של פטורים בהיקף שכזה יוצרות צורך חברתי עז בגיוס. מנהיגים חילוניים רואים בשירות הצהרה – הצהרת נאמנות למדינה והכרה בשוויון אזרחי. השירות הצבאי מצוי ביסוד הזהות החילונית. לאור מטרתו של בן-גוריון להאחיד את המדינה באמצעות חובת גיוס כללית, הימנעות החרדים משירות נתפסת לא רק כדחיית המדינה אלא גם כדחיית אוכלוסייתה החילונית. כך שעבור מנהיגים כאילנה דיין, הגם שלא ברור עד כמה השתתפות החרדים הייתה מועילה לצבא, המשמעות של ההשתתפות הייתה מתבטאת "ברמה הרטורית ובהרגשה של מאמץ קולקטיבי לשמור על אחדות הארץ ועל גבולותיה".⁷⁶

עבור מנהיגים חילוניים אי-השירות החרדי גם מבטא הפליה בסיסית, ההופכת את סוגיית הפטורים לסוערת מאוד בזירה הציבורית. הבחנה בין מגזרי ציבור שונים לצורך השירות פירושה ייחוס ערך שונה לחיי בני הקבוצות השונות. הציבור החרדי נתפס כנמנע מהסיכון האישי הכרוך בשירות, וכחסין מפני אפשרות נפילתו של אדם אהוב, בניגוד לשאר הציבור היהודי.⁷⁷ לדברי לפיד, "הסירוב לשרת בצבא פירושו שהבנים שלי יחיו בשעה שבניך ילכו להגן על המדינה. הבנים שלי יתפללו עבורך ואתה תלך למות בעד המדינה".⁷⁸ האפליה מתבטאת גם ביציאה לחיים: המתגייסים נאלצים לדחות את הצטרפותם לשוק העבודה, או את ראשית החינוך האוניברסיטאי שלהם עד לאחר השירות, ואילו תלמידי ישיבה עם פטור ממשיכים ללמוד בה ככל שירצו.⁷⁹ עבור לפיד אי השירות הצבאי הוא הגורם המרגיז ביותר שהוא רואה בשניות הדתית-חילונית כיום בישראל, וזהו "אי-שוויון בלי יאמן".⁸⁰

הזעם על אי-השירות גבר עם העלייה במספר הפטורים. כיום מהווים החרדים הפטורים מגיוס 8% מן המחזור והם צפויים להיות 11% ממנו עם תום העשור.⁸¹ הגידול במספר הפטורים החריף את תחושת האפליה ואת התחושה שרוב החרדים אינם משתתפים בהגנת הארץ. הפטורים מתפרשים היום כדרך להשתמט משירות לאומי יותר משהם דרך להעמיד גדולים בתורה.⁸²

⁷⁶ דיין, 17.6.01.

⁷⁷ לפיד, 18.6.01.

⁷⁸ ש.ם.

⁷⁹ ש.ם.

⁸⁰ ש.ם.

⁸¹ ס' כהן, 26.6.01; תוקן 25.10.01.

⁸² שלוי, 12.7.01.

נקודת הראות החרדית

השקפת החרדים על השירות הצבאי מעוצבת גם היא מתוך האתוס שלהם. עצם השאיפה הבן-גוריונית לאחידות היא הניגוד המובהק לעקרון הבידוד שעליו מושתתת קהילה זו כדרך לשימור ולשרידה. החרדים מתנגדים לשאיפה זו בכל תוקף ורואים בשירות אמצעי לדלל ולמהול את תרבותם. בביטוי לפחד שתואר לעיל, מנהיגים חרדיים מאמינים כי "יש ניסיון לדלל ולמהול את החברה החרדית בתקווה שהיא תיעלם. מאחר שהציונים החילונים מבקשים לשרש את תרבותה של קהילת התורה, הצבא נתפס כאמצעי לכך".⁸³ לפי פלדמן, אילו "יהדות התורה" הייתה מתקבלת כצורה לגיטימית של יהדות, החרדים לא היו חוששים לשלוח את ילדיהם לצבא.⁸⁴ אבל יש תחושה ברורה שלא ניתן לקיים את דרישות הדת בצבא. כלשונו הפשוטה של פלדמן, "אינך יכול להישאר שלם עם עצמך מבחינה תרבותית בצבא".⁸⁵

השירות הצבאי מדאיג במיוחד את החרדים משום שהוא נדרש בגיל הנחשב מכריע לצורך לימוד התורה. החינוך – העדיפות העליונה של העולם החרדי – מאויים בקטיעה למשך השירות כשהתלמידים בשיא כושרם הלימודי וכשהם חשופים ביותר להשפעות חיצוניות. כמה מנהיגים חרדיים ציינו שהדאגה בקשר לשירות הייתה פוחתת אילו זה נדרש בגיל יותר גבוה, שבו המתגייסים איתנים יותר בזהותם. כפי שהסביר פלדמן, "בגיל 24 אין אדם חושש, מבחינה דתית, מיציאתו של בנו לצבא".⁸⁶

הראיונות מגלים, עם זאת, שהסיבה העיקרית לאי-השירות כרוכה בעצם חשיבות הישיבות לקהילה החרדית. הישיבות נתפסות כקו אדום של הקהילה בהיותן במוקד הזהות החרדית. לימוד התורה הוא גולת הכותרת של המסורת היהודית, ותלמידי הישיבות נחשבים לנושאי הלפיד של מסורת זו.⁸⁷ אחריותם בלתי מתפשרת, חרף דרישות הממשלה, במיוחד בהינתן שהמדינה אינה נחשבת לקדושה. אבל הם כן רואים עצמם כתורמים למדינה, או חשוב יותר לעם היהודי, באמצעות הגנה רוחנית. בהבטחת טובתה הרוחנית של המדינה הם מבטיחים הגנה משמים⁸⁸ – ההגנה החשובה ביותר עבור החברה הדתית. יתר על כן, ההלכה תובעת מכל יהודי ללמוד תורה. החרדים חשים, אפוא, מחויבים למלא את הגירעון שנוצר עקב הזנחת תביעה זו. לפיכך, עליהם להירתם ללימוד בהיקף מלא כדי לספק את ההגנה האמורה חרף כל רצון אישי לעבוד או ללמוד באוניברסיטה. מבחינה זו הם אינם חשים שהם מופלים לטובה

⁸³ פלדמן, 7.7.01. תוקן 29.10.01.

⁸⁴ שם.

⁸⁵ שם.

⁸⁶ שם.

⁸⁷ קרליץ, 31.7.01.

⁸⁸ רביץ, 27.6.01.

אפוא ומתחמקים מחובת ההגנה. אין זו שאלה של מילוי חובה לאומית, אלא שאלה לגבי הגדרת ההגנה. מבחינתם הגנה רוחנית היא חיונית. בלעדיה ההגנה הצבאית על הארץ תיכשל.

משום הנורמות החברתיות, עזיבת הישיבות למען שירות בצבא כרוכה בבושה גדולה. עזיבה כזו מבטאת התכחשות לאידאלים ולזהות של הקהילה, דחייה של הרעיון שהגנת ישראל בידי הקב"ה על פי הברית בין האל לעמו המתועדת בתורה ובמצוות, קודמת לכל הגנה פיזית. לפיכך, רוב הגברים החרדיים אמנם לומדים בישיבות. הסטיגמה הקהילתית הכרוכה בנטישת הישיבה נובעת מתחושת כישלון או היעדר מוטיבציה.⁸⁹ הלחצים להימנע מלשרת והסטיגמה הכרוכה בגיוס, גברו עם התעצמות האסרטיביות והמודעות לזכויות בקהילה החרדית עם העליה בכוח הפוליטי.⁹⁰ אם בעבר הודו החרדים בבעיה הקשורה באי-השירות, ההתחזקות הפוליטית הפכה את הקהילה לנחרצת יותר בעמידתה על זכותה לקבל פטורים כדי להקדיש עצמה ליעוד שבלימוד תורה.⁹¹

המסגרת הצבאית הקיימת עבור חיילים חרדיים, הנח"ל החרדי, נחשבת בעיני הקהילה למפלט לנושרים מהישיבה.⁹² מי שאינם מצליחים למלא את חובתם הראשונית בלימוד התורה, מקבלים אימון באחריות ובמשמעת בנח"ל החרדי.⁹³ מכאן שמצויים רבנים חרדיים חשובים, כרב אהרון לייב שטיינמן, הסומכים ידם עליו, אולם מספר המתגייסים קטן.

ה ת ו צ א ו ת ה כ ל כ ל י ו ת

האחוז הגבוה של גברים בעולם החרדי הלומדים בישיבות מוכר כמכשול להתפתחות הכלכלה על ידי מנהיגות החילונים, הדתיים האלטרנטיביים וגם החרדים.⁹⁴ לצורך הפטור, הלימוד בישיבה צריך להיות בהיקף מלא, דבר השולל את כשירות התלמידים לעבודה. הם מקבלים סיוע ממשלתי, שבצירוף היעדרותם מחיי הכלכלה, עולה למדינה כ-35 מיליארד ש"ח לשנה.⁹⁵ לדבריה של שלוי, הסבסוד הגבוה של ישיבות ותלמידיהן הוא סיבה עיקרית למרירות בצירבור

⁸⁹ ש.ם.

⁹⁰ ס' כהן, 26.6.01.

⁹¹ ש.ם.

⁹² פלדמן, 7.7.01.

⁹³ ש.ם.

⁹⁴ רביץ, 27.6.01.

⁹⁵ Han, Shahaar, *Draft Deferments for Yeshiva Students*, Jerusalem: The Floersheimer Institute for Policy Studies, 1999.

החילוני כנגד החרדים, שכן תלמידים אלה נתפסים כחיים על חשבון הממשלה בלי שיתרמו למדינה.⁹⁶ ושוב, המרירות גברה במקביל לגידול במספר הפטורים.

מנהיגים חרדיים מסבירים, שבגלל אי-השירות ובעקבותיו הפסילה מהשתתפות בחיי הכלכלה, ישנה תחושה של הימצאות במלכודת: מצד אחד, החרדים אינם יכולים לעבוד בלי לשרת, ומצד שני, שירות מסכן את זהותם ותרבותם.⁹⁷ מגנים אותם על שאינם עובדים, אך הם אינם יכולים לפרנס את עצמם ואת קהילתם.⁹⁸ מנהיגים חילונים וגם דתיים מכירים בכך שהמערכת הקיימת מהווה מעגל-תלות המקיים את עצמו.⁹⁹ לפי רוזנבלום, השאלה היא אם ניתן ליצור מערכת כלכלית שתאפשר להגדיל את המקורות הפנימיים של הקהילה, להבדיל מן התמיכה מבחוץ.¹⁰⁰

הצעת ועדת טל

הפתרון שהציעה ועדת טל הוא בעייתי משהו. אף שהוא פותר את הבעיה מבחינה כלכלית, הוא מחמיר אותה מבחינה חברתית. בלי לשרת בצבא, הגבר החרדי שיקדים לצאת מהישיבה יתחיל להשתכר בגיל צעיר יותר מהישראלי הממוצע.¹⁰¹ כלשון דיון, "מצד אחד [החרדים, לפי ועדת טל] אינם מעמסה, מצד שני ההפליה גוברת".¹⁰² לדברי לפיד, "אילו החרדים היו נכנסים לתחום הכלכלה, המחיצות היו נופלות. אך הדרך שבה רוצים להסיר מחיצות, לפי ועדת טל, בלתי צודקת ובלתי קבילה. [תלמידי הישיבה] פטורים מלשרת בצבא ויש להם שנה חופשית מלימודים ומשירות להחליט מה הם רוצים לעשות בחייהם – [דבר ש-] נער חילוני לעולם אינו יכול לעשות".¹⁰³ מנקודת ראות המנהיגות החרדית המלצות ועדת טל מכוונות להיטמעות מוחלטת¹⁰⁴ ומאיימות על עצם ממסד הישיבה.

אופציות השירות הלאומי

השירות הלאומי כחובה הוצע כפתרון בידי כמה מנהיגים שביקשו ליצור מערכת שתאפשר לכל יוצא צבא לתרום למדינה בעבודה בקהילה שלו (או שלה) באופן המתאים ביותר לנטיות

⁹⁶ שלוי, 5.3.01.

⁹⁷ רוזנבלום, 13.6.01.

⁹⁸ שם.

⁹⁹ שם. דיון, 17.6.01.

¹⁰⁰ רוזנבלום, 13.6.01. תוקן 18.10.01.

¹⁰¹ דיון, 17.6.01. תוקן 5.10.01.

¹⁰² שם.

¹⁰³ לפיד, 18.6.01.

¹⁰⁴ פלדמן, 7.7.01.

האישיות. לפי שלוי, "על כל אזרח – גבר, אישה, יהודי או לא-יהודי, לעשות שירות לאומי כלשהו. צורת השירות צריכה להיות תלויה ביכולת ובהשקפה... הדבר ייצור שוויון בין האזרחים ויסיר חלק מן המרירות הנוראה שקיימת".¹⁰⁵ אופציה זו מדגישה שהוויכוח על פטורים מהצבא נסב למעשה על הגדרות שונות של שירות: שירות לאומי, שירות צבאי ושירות רוחני.

עבור אחדים אופציית השירות הלאומי היא פתרון לבעיית סרבני המצפון. השירות הלאומי יכול להיחשב דרך להצהיר אמונים למדינה,¹⁰⁶ דרך חדשה להשכין שוויון בלי לדרוש מעורבות צבאית, הואיל וחובת גיוס כללית נחשבת כהפרה של זכויות האזרח.¹⁰⁷ למרבה האירוניה, שלוי ורביץ תמימי דעים ששירות צבאי חובה הוא הפרת זכויות האזרח. לדברי רביץ, "גיוס לצבא איננו הצורה היחידה לאדם לומר לעצמו: אני חלק מישראל, אני שייך לעם היהודי – הכרזה [מעין זו] היא טיפוסית למשטר מיליטריסטי".¹⁰⁸

לגבי אחרים השירות הלאומי הוא פשוט דרך למזער את תחושת האפליה בקרב החילונים, תוך גילוי רגישות לפחדים ולחששות של החרדים. אולם חששות רציניים באשר לשירות לאומי נותרים בקרב החרדים. שירות זה עדיין יעקור בנים מתלמודם בגיל המכריע וישבש את סדרי הלימודים בישיבה. יתר על כן, השירות הלאומי נראה למנהיגים חרדים גרוע מזה הצבאי, משום שיש להניח שיעסקו בו בשירותים ולא במשימות חיוניות כתפקידים רבים בצבא. הסכמה לביצוע מלאכות כאלה תשדר מוסר מוטעה לגבי לימוד התורה, לאמור, שצביעת פחי אשפה חשובה מלימוד תורה.¹⁰⁹ "צביעת פחי אשפה לעולם אינה חשובה מלימוד תורה, אבל תאורטית ייתכנו נסיבות שבהן שירות צבאי יהיה חשוב יותר".¹¹⁰

דעות הדתיים – לאומיים והמסורתיים

הקהילות הציונית דתית והמסורתית נשארות בשולי הוויכוח על הפטורים משום הקושי שלהם בעניין. מנהיגי הציונות הדתית גורסים, שהשירות בצבא הוא חובה דתית,¹¹¹ שבנוסף ללימוד התורה, וחלקם גם מוטרדים מבעיית אי השוויון. אולם אף הם מודים בקושי לשמור בצבא על אמות מידה דתיות גבוהות¹¹² בהצביעם על האווירה המתירנית, ועל הקשרים

¹⁰⁵ שלוי, 12.7.01.

¹⁰⁶ ש.ם.

¹⁰⁷ ש.ם.

¹⁰⁸ רביץ, 27.6.01.

¹⁰⁹ רוזנבלום, 13.6.01. תוקן 18.10.01.

¹¹⁰ ש.ם.

¹¹¹ אלון, 1.3.01.

¹¹² סי כהן, 26.6.01.

הקרובים שבין חיילים לחיילות כבעייתיים במיוחד. הקהילה המסורתית משרתת בצבא גם היא תוך שמירת מצוות. אולם שתיקת בניה בנידון היא תוצאת הזדהותם עם הדתיים ותחושתם שעמדה השוללת פטורים תתפרש כאנטי דתית,¹¹³ וכך, עם שהם משמשים גשר בין העולם הדתי לחילוני בצבא, קהילות אלה נשארות קצת אילמות בוויכוח ובסכסוך באשר למדיניות.

ד י נ י ה נ י ש ו א י ם ו ה ג י ר ו ש י ם ב י ש ר א ל

המשפט הנוהג בישראל בענייני נישואים וגירושים הוא זה הדתי. כחלק מדיני המעמד האישי מתקופת השלטון התורכי בארץ, אומצה סמכותה של כל קהילה דתית על הנישואים והגירושים של בניה. מכאן שכל אדם חייב להינשא על פי דיני דתו (או דתה). לגבי היהודים חל אפוא דין ההלכה.

ה ד י נ י ם

עיקר ההתנגדות של מנהיגי החילונים נוגעת להגבלות שמטילה הדת על מי שאדם יכול להינשא לו.¹¹⁴ לפי ההלכה, אסור ליהודי לשאת מישהו מהקבוצה:¹¹⁵ א. לא יהודי; ב. ממזר (צאצא של זיווג עם אשת איש או של גילוי עריות); ג. אדם נשוי שגירושיו טרם הושלמו על-פי ההלכה ודיני המדינה כאחד; גרושתו שנישאה מחדש והתפנתה עקב גירושים או התאלמנות; ד. אלמנת חשוך ילדים שיש לו אח, עד שתיערך חליצה; ה. בן הזוג לניאוף; ו. קרובים (גילוי עריות ראשוני או משני); ז. כהן אינו יכול להתחתן עם גרושה, חלוצה, גיורת וחללה. גירושים הלכתיים מחייבים שהאישה ייתן (מרצונו) גט לאשתו ושהיא תקבל אותו.

ה ו ו י כ ו ח ע ל ד י נ י ה נ י ש ו א י ם

הקהילות החילונית והדתית האלטרנטיבית רואות בשיטת הנישואים הקיימת צורה של כפייה דתית¹¹⁶ המצמצמת את הבחירה ומגבילה את זכויות האזרח, ובמיוחד את זכויות הנשים.¹¹⁷ המערכת מונעת מאנשים לחיות בחופשיות ויוצרת חיכוך בין דתיים לחילונים.

¹¹³ שטרית, 16.12.01.

¹¹⁴ לפיד ושלוני גם ציינו את האיסור הלא הוגן על עריכת נישואים קונסרבטיביים ורפורמיים בישראל.

¹¹⁵ Lamm, Maurice, *The Jewish Way in Love and Marriage*, New York: Jonathan David Publishers, Inc.: 1980.

¹¹⁶ אלוני, 18.3.01. חזן, 21.3.01. רגב, 28.11.01.

¹¹⁷ אלוני, 18.3.01 כפי שתוקן 1.11.01. לפיד 18.6.01. שלוי 12.7.01.

האיסורים על נישואים עם לא יהודי ועל נישואי כהן וגרושה וכו' נחשבים למקור למתיחות הרבה ביותר בקשר למערכת הנישואים. לפי דין, "אי היכולת להינשא לכהן... לבחור שהיא אוהבת, מפני שלפני 5000 שנה נכתב שאסור לכהן לשאת גרושה – זה מסוג הדברים הגורמים למרירות".¹¹⁸

מנקודת הראות של מרבית המנהיגים הדתיים והמסורתיים שרואינו, ושל כמה מנהיגים חילוניים לאומיים, שמירת צורת הנישואים והגירושים הקיימת חיונית ומונעת שסע עמוק יותר בעם. לדברי הרב אליהו בן-דהן, מנכ"ל בתי הדין הרבניים, "ללא גירושים דתיים השסע היה עוד מעמיק משום שחלק אחד [מהציבור] לא היה מתחתן בחלק האחר, מחמת ספק [הלכתי] לגבי נישואי ההורים".¹¹⁹ לידי תוצאה דומה היה מביא מעבר לנישואים אזרחיים, שבהם קשה יותר לעקוב אחר מוצאם היהודי של ההורים. בקהילה הדתית היו אז יכולים להשיא רק את מי שהוריהם היו דתיים כשנישאו.

אך בתשובה על כך מטעימים מנהיגים דתיים אלטרנטיביים, שסכנת ההעמקה הפוטנציאלית של השסע אין בה כדי להצדיק את קיפוח זכויות האדם הנובע מבלעדיות המערכת הדתית. לדברי רגב, "בינתיים, מתוך הדאגה אם נכדו יוכל להינשא לנכדתו, [המערכת] מקפחת מאות אלפים שכיום אינם יכולים להינשא".¹²⁰

הוויכוח על דיני הנישואים והגירושים, לפיכך, קשור לוויכוח על החזון לגבי המדינה. קיום המסגרת ההלכתית נחשב לחיוני כדי לקיים את אחדותה היהודית של המדינה. כינון מערכת אזרחית נחשב להכרחי כדי להבטיח את מעמדה של ישראל כדמוקרטיה ליברלית. גורלו של הוויכוח ייגזר על פי החזון החברתי שייגבר. הוויכוח קשור גם לאי הוודאות לגבי זהותם היהודית של אזרחי ישראל. לפיכך, שאלת הזהות טעונה הכרעה בטרם שיוכרע הוויכוח. חברה דתית צריכה מערכת דתית, חברה דמוקרטית ליברלית צריכה מערכת אזרחית, ודמוקרטיה תפורה למידותיה של ישראל, כמדומה צריכה מערכת נישואים תפורה למידות המדינה. אולם בשלב זה מספר מנהיגים חילוניים מאמינים שזהות לא ודאית של הציבור החילוני פירושה אי ודאות לגבי צורת הנישואים והגירושים שהם חפצים בה.¹²¹

¹¹⁸ דין, 17.6.01.

¹¹⁹ הראיון עם הרב אליהו בן-דהן, 18.7.01.

¹²⁰ רגב, 28.11.01. רגב מציע הקמת מערכת אזרחית בנוסף לזו הדתית, ושתייהן ינהלו רישום מדויק כדי לאפשר נישואים בין-קהילתיים.

¹²¹ דין, 17.6.01.

דאגות לגבי דיני הגירושים

השאלות לגבי הגירושים חושפות תסכול דווקא לגבי הממסד ולא לגבי הדין עצמו. לפי מנהיגים דתיים וגם חילוניים, שורר פער של הבנה בין הדתיים לבין מרבית הבאים לבתי הדין. מצד הציבור, מעיר בן-דהן, "הרוב חילוני ואילו המערכת דתית. לא קל לקבל אנשים חילוניים הבאים לבית הדין ואינם מבינים את השיטה, אינם מאמינים בה ולפעמים אינם מקבלים אותה".¹²² ומנקודת הראות של הדתיים: "הרבנים הם הלכתיים בחיי היום יום שלהם, שלא כחילונים – לא קל לדתיים לגשר בין חייהם לבין חיי הפונים אליהם".¹²³ שלוי מציינת את מאמצי בן-דהן לצמצם פער זה באמצעות מינוי דינים צעירים יותר, המעורים יותר בחברה הכללית דרך הצבא, למשל. ובכל זאת, מטעימה שלוי, בעלי חשיבה מתקדמת בין הדתיים אינם זוכים לכבוד.¹²⁴

דתיותה של המערכת גם מנמיכה שהדתיים יהיו כולם גברים – דבר שהמנהיגות החילונית מזהה כסיבה נוספת לפער ההבנה, הפעם הפער שבין גברים לנשים. לדעת המנהיגות החילונית, התוצאה היא פחות הבנה ורגישות ל"ענייני נשים".¹²⁵ כדי לתקן זאת הנהיג בן-דהן "טוענות רבניות" המייצגות נשים בבתי הדין, כדי שהן לא תהיינה לבדן או מופחדות בסביבה הגברית.

מבחינות רבות רואים מנהיגים חילוניים בבן-דהן אדם שעשה מאמץ רציני לתקן ליקויים במערכת.¹²⁶ בן-דהן עצמו רואה בבתי הדין הרבניים אמצעי לשיפור יחסי הדתיים והחילונים, בשל ריבוי ועצמות המגע ביניהם המתקיים במסגרתו. "אם באים חילונים, הם רואים שהדתיים רק רוצים לעזור להם. אנשים חושבים שהדתיים נגדם... זה לא נכון... איננו יכולים לשנות את ההלכה משום שאנו מאמינים שהיא ניתנה משמים, אבל אנחנו יכולים לתקן תקנות חדשות לפתרון בעיות המתדיינים".¹²⁷

בעיות מיוחדות: הגבלות, אלימות במשפחה ועגונות

המנהיגים מצביעים גם על בעיות ספציפיות במערכת הנישואים והגירושים הקיימת. כפי שצוין, הבעיה החמורה ביותר היא אי-יכולתו של אדם להינשא למי שהוא חפץ, הפוגעת

¹²² בן-דהן, 18.7.01.

¹²³ שם.

¹²⁴ שלוי, 12.7.01.

¹²⁵ שם.

¹²⁶ שם.

¹²⁷ בן-דהן, 18.7.01.

בחירויות הבסיסיות. מנהיגים חילוניים מבליטים את הבעיה בהצביעם על המספר הגובר של ישראלים היוצאים להינשא בחו"ל וחוזרים כזוגות נשואים – פרצה בחוק שדרכה מוכרים נישואים אזרחיים בארץ.¹²⁸ חלופות אחרות עבור הממאנים להינשא נישואים דתיים הן לא להינשא, או להינשא במסגרת קונסרבטיבית או רפורמית שאינה מוכרת בארץ. המניע לעקיפת הנישואים הדתיים הוא תכופות המגבלות המוטלות, וחשוב מזה עבור המנהיגות הדתית, חששות לגבי נוהל הגירושים במקרה שיזדקקו לו.¹²⁹

שתי בעיות ספציפיות החוזרות ונשנות בפי מנהיגים חילוניים ודתיים אלטרנטיביים, המאפילות על בעיות אחרות במערכת, הן האלימות במשפחה והעגונות. המערכת הדתית נתפסת כחסרת אונים כנגד האלימות במשפחה. היא דווקא משאירה את האישה בת ערובה בידי המתעלל, כלומר, הבעל, עד שזה ייתן לה גט. אסורה בה ההסתמכות על תקדימים שיפוטיים, איסור המסבך במיוחד את הטיפול באלימות.¹³⁰ הדיינים הרבניים נתפסים בקרב המנהיגות החילונית והדתית האלטרנטיבית כבורים באשר לאלימות במשפחה. "הם אינם מבינים מהי אלימות משפחתית, שהתעללות איננה בהכרח גופנית אלא גם פסיכולוגית".¹³¹ מנהיגים אלה טוענים, שבתי הדין פותרים תלונות על התעללות בהסתמך על מצוות השכנת "שלום בית" ומפצירים בבני הזוג להתפייס ולא להתגרש. לדברי דין, "הבעיה של נשים מוכות החוות אלימות ובאות לרבנות היא, שהן רוצות גירושים. המענה הרגיל של הדיינים יהיה 'שלום בית'... [להן] אין שלום בית... לעולם לא יהיה [להן]... אני חשה בתהום שביניהם".¹³² בן-דהן דוחה את ההאשמה שבית הדין מטפל בצורה לא נאותה באלימות במשפחה בשם עיקרון שלום הבית. הוא מודה שעד לפני עשרים וחמש שנה נקטו עיקרון זה כתרופה לכל, אך לא כיום. הוא טוען, שבשנת 2000 רק 15% מכלל התביעות שהוגשו לשלום בית נתקבלו. יתר ה-85% נדחו בידי בית הדין בנימוק שהתביעה לשלום בית אינה כדין.¹³³ בן-דהן קובע, כי "בכל מקרה של אלימות בעל נגד אשתו, מאחר שההלכה אוסרת זאת [ביה"ד] כופה את הבעל לתת גט".¹³⁴ הבעיה, מסביר הוא, נעוצה בהוכחת ההתעללות בבית הדין. לשם כך בית הדין נוהג כיום לבקש מהילדים או מהשכנים להעיד ובודק אם האישה הגישה תלונה נגד בעלה במשטרה.¹³⁵

¹²⁸ דין, 17.6.01. שלוי 12.7.01. גביון, 15.6.01.

¹²⁹ דין, 17.6.01.

¹³⁰ שלוי, 12.7.01.

¹³¹ שם.

¹³² דין, 17.6.01.

¹³³ בן-דהן, 18.7.01.

¹³⁴ שם.

¹³⁵ שם.

בעיית העגונות במקרים שבתי הדין הורו לבעלים לתת גט והם מסרבים, היא הבעיה השנייה שמבליטה המנהיגות החילונית. במצב הקיים עגונה נחשבת לנשואה, על כן אינה כשירה להינשא אף שאינה בקשר אישות. ברם, אם תהרה לאַחַר כשטרם קיבלה את הגט, ייחשב הילד לממזר, שעד דור שביעי יכול לשאת רק ממזרים.

הצעות המנהיגות

כדי להתמודד עם בעיות שיטת הנישואים הנוהגת הציעו מנהיגים חילוניים ודתיים אלטרנטיביים לכלול בחוק נישואים אזרחיים לפחות עבור מי שאינם כשירים לנישואים דתיים.¹³⁶ אך למרבה האירוניה, כמה מנהיגים דתיים ואפילו חילוניים רואים בפרצה המאפשרת נישואי חו"ל פתרון הולם.¹³⁷ לדברי הסופר א"ב יהושע, "מתגברים (כיום) על בעיית הנישואים בכל מיני תחבולות, כגון נישואים בחו"ל... בעתיד יוכל [זוג] לשלוח פקס לקפריסין או למקום אחר, להסדיר את הניירת בטלקומוניקציה ואז לחגוג בארץ".¹³⁸

הבעיות הכרוכות בגירושים, לעומת זאת, מיוחסות לפער ההבנה שבין הממסד לציבור ולאופן הכשרת הדיינים. על מנת להיות דיין על המועמד ללמוד לפחות עשר שנים בישיבה, לעמוד בחמש בחינות בכתב ובבחינה בעל פה בשאלות הלכתיות.¹³⁹ אולם אין כל הכשרה העוסקת בהשפעות חברתיות על נישואים וגירושים. מאז שמונה למנהל כללי הנהיג בן-דהן השתלמות שנתית של ארבעה ימים, שבה שומעים הדיינים הרצאות בנושאים המשפיעים על גירושים, כגון שימוש בסמים, ביטוח לאומי וכו'. אולם השכלה זו הניתנת לדיינים הבאים מרקע חברתי והשקפתי שונה משל רוב המתדיינים לפניהם, אין בה די לסגירת פער ההבנה. הפתרון, לדעת שלוי? המערכת "צריכה תהליך חינוך אמתי של הרבנים, ובמיוחד הדיינים, כדי שיחול שינוי".¹⁴⁰

לדעת שלוי קיימות אפשרויות לפתרון הלכתי של שאלות האלימות במשפחה והעגונות שאינן ננקטות בגלל אי הגמישות של הממסד ולא בגלל ההלכה עצמה. היא מונה חמש אפשרויות הלכתיות הננקטות מעט אם בכלל. ראשית, מדיניות של הסכמים טרם נישואים, שלפיהם כל זוג הבא להירשם לנישואים ברבנות מתחייב לתת או לקבל גט, אם אחד הצדדים ירצה בכך. אם ההסכם מופר מטילים קנס, אם בכל זאת אינו מקוים מעבירים את התביעה החוזית לערכאה אזרחית. שנית, קיים ה"גט על תנאי" שמפקיד הבעל הנוסע, והנכנס לתוקף לאחר

¹³⁶ לפיד, 18.6.01. שלוי, 12.7.01.

¹³⁷ הראיון עם א"ב יהושע, 3.7.01.

¹³⁸ שם.

¹³⁹ בן-דהן, 18.7.01.

¹⁴⁰ שלוי, 12.7.01.

משך היעדרות, כדי להבטיח שלא ייעלם ויותר כבולה בנישואים. האופציות השלישית והרביעית, "חיוב הגט" על-פי צו בית הדין, וכפיית הגט בעקבותיו, שבה נוקט בית הדין באמצעים כגון מאסר, שלילת רשיון נהיגה או עבודה, מוצעות במיוחד במקרי התעללות. שלוש האופציות האחרונות אמנם מופעלות במידה כלשהי. אך במיוחד לגבי כפיית גט, מנהיגים דתיים וחילוניים תמימי דעים שהיא אינה ננקטת די.¹⁴¹ האופציה החמישית היא ביטול הנישואים. שלוי מטעימה, שביטול כזה נעשה בידי הרב הראשי של חיפה, הרב ש"י כהן, על פי עיקרון "מקח טעות" שבו אדם קונה את א' שחשבו לב'. נישואים שבהם הבעל היה מתעלל מועד והאישה נישאה לו בלא לדעת זאת, יכולים להיחשב מקח טעות מצידה. היא לא הייתה בוחרת בו אילו ידעה על נטייתו, ועל כן הנישואים בטלים ומבוטלים. פסיקה זו של כהן, מסבירה שלוי, עוררה מחאה חריפה בקרב הדיינים, ומאז לא חזרו עליה.¹⁴²

¹⁴¹ לדברי בן-דחן היו שמונה או תשעה בעלים במאסר על פי מדיניות זאת בעת הראיון, ויותר מ-10 כאלה

מ-1984. בן-דחן, 18.7.01.

¹⁴² שלוי, 12.7.01. תוקן ואושר בידי כהן, 2.1.01.

4. חזונות לגבי המדינה

היחסים בין דתיים לחילוניים מתבטאים היטב בהקשר של החזון לגבי מהות המדינה. אף שחזון זה מצוי בהשתנות מתמדת, המנהיגים שרואיינו הביעו צורך דחוף להבהיר עניין זה. זהותה של ישראל, סבורים מנהיגיה, טעונה טיפוח.¹⁴³

הצורך בהבהרה

הבהרת זהותה של המדינה הכרחית כדי לנוע לעתיד, כדי לתעל את חוקיה ומוסדות השלטון שלה בכיוון הנאות בעיני האומה. לדעת ראש השב"כ לשעבר, עמי איילון, יש לעסוק בעניין זה במקביל לעיסוק בסוגיות בעלות עדיפות עליונה מסורתית, כגון ביטחון לאומי. אם בעבר ניגשו לבעיות באורח ליניארי, קודם הגנה, אחר כך שלום ורק אז שאלות של זהות, כגון השסע הדתי-חילוני, הרי עכשיו לא ניתן לדחות עוד את האחרונות. עד שישאל לא תתמודד עם שאלת זהותה, היא לא תוכל להחליט בשאלות של שלום וביטחון.¹⁴⁴ לפי דיין, החוזרת במילים שלה על דברי איילון, "עד שלא נתמודד ממש עם שאלות לגבי מי אנחנו באמת, לא נוכל לפסוק בשאלות של שלום וביטחון. עד שלא נדע עד כמה ישראל היא דמוקרטיה ועד כמה היא מדינה יהודית, לא נוכל באמת להכריע על מה נצא למלחמה, מהם גבולות ישראל, היכן ישראל יכולה להתפשר, על מה ישראל מוכנה להילחם 'מלחמה טוטאלית'. אין זה תהליך ליניארי – צריך לעסוק בו סימולטנית".¹⁴⁵

¹⁴³ גביוון, 15.6.01.

¹⁴⁴ דיין, בפרפרזה של דברי איילון בראיון עמה. דיין, 17.6.01.

¹⁴⁵ דיין, 17.6.01.

הסכמה ומחלוקת בקרב המנהיגות

קיים קונסנזוס בקרב המנהיגים שרואיינו בעד אופיה היהודי של המדינה, וקיים רצון משותף לשמרו. המחלוקת נעוצה בתפיסות שונות לגבי "אופי יהודי": איך להגדירו, איך לשמרו ואיך ליישבו עם רעיון ישראל כדמוקרטיה. מעניין שוויכוח זה אינו חופף לוויכוח בין דתיים לחילונים. מנהיגים רבים – בין דתיים ובין חילוניים – מפרשים את הדמוקרטיה כהגנה על המיעוטים בישראל, כולל הציבור הדתי, ומתן הזדמנות למיעוטים להשפיע על הרוב. אפשר לחזק את הדמוקרטיה הישראלית על ידי האופן שבו המדינה מתייחסת לקהילה הדתית כאחד המיעוטים בה, בהרחבת הכרתה הפלורליסטית.¹⁴⁶

לדעת המנהיגים האמורים, הדמוקרטיה הישראלית מתגלמת בהליכים ובמוסדות הדמוקרטיים, בדרך החקיקה ובתוכן החוקים. ההשראה לתוכנה של הצעת חוק יכולה להיות כלשהי, בין שהיא המלצת ידיד ובין שהיא לקוחה מחוקי התורה. חברי הכנסת המייצגים את העם הם שקובעים אם ההצעה תהיה לחוק.¹⁴⁷ "לא הדת שולטת במדינה כי אם הכנסת".¹⁴⁸ כדי ליצור איזון בין זהותה כדמוקרטיה וכמדינה יהודית, על ישראל ליצור לעצמה מושג של דמוקרטיה המתאים לצורכיה. אולם כדי לעשות זאת, על המנהיגים החילוניים מהסוג האמור, הסבורים שהציבור החילוני טרם חשב עד הסוף אם הוא באמת רוצה להיות בחברה חילונית לחלוטין, ואף לא "נתן לעצמו דין וחשבון אמתי לגבי פירושו של דבר",¹⁴⁹ לבצע חשיבה זאת מחוץ להקשר הקונפליקט הדתי חילוני. בתשובה על השאלה: "האם יש לראות בדתיים מכשול לדמוקרטיה הליברלית החילונית?" הטעימה דיין: "כן. הם כאלה על פי ההגדרה. הם לא היו מכחישים זאת. הם מהווים מכשול בדרך לישראל ליברלית. אבל מי אומר שאנחנו מוכרחים להיות ליברלים במובן של המושג במאה התשע עשרה? מי אומר שעלינו להיות ליברלים במובן שאמריקה היא ארץ ליברלית? אולי נוכל להיות גרסה ישראלית של הליברליזם".¹⁵⁰

המחנה האחר סבור, שאת האופי היהודי של המדינה יש להגשים דרך התרבות הכללית שלה ולא בדרך החקיקה. אלוני, למשל, מצהירה, כי חיוני לשמר את האופי היהודי, או מה שהיא מכנה ה"זהות העברית" של המדינה.¹⁵¹ היא מסבירה, שרוב החילונים מכבדים את הנרטיב

¹⁴⁶ ש.ם.

¹⁴⁷ דרוקמן, 1.7.01.

¹⁴⁸ יהושע, 3.7.01.

¹⁴⁹ דיין, 17.6.01.

¹⁵⁰ ש.ם.

¹⁵¹ אלוני, 18.3.01.

ואת המסורת היהודיים ורואים ביהדות "מרכיב בסיסי של המדינה".¹⁵² אולם שמירת הדמוקרטיה בישראל פירושה לאפשר לחילונים כמו גם לדתיים לחיות בדרך שבה הם בוחרים. זהו צו מוסרי של כל דמוקרטיה. "לשום מדינה דמוקרטית אין זכות להתערב, לכפות, או להכתיב שום דבר הנוגע להתנהגות הדתית".¹⁵³ לפי לפיד, "הבעיה היא הגבלת זכויות האדם בארץ במידה לגמרי לא קבילה בחברות מערביות אחרות".¹⁵⁴ לפיד מדגים את צמצום חירויות האזרח בידי הנישואים והגירושים הנוהגים.

שמירת זהותה היהודית של ישראל

כדי לשמור את זהותה של ישראל כמדינה יהודית, רוב המנהיגות הדתית והמסורתית וחלק מזו החילונית, מחייבים את קיום הסטטוס קוו, או לפחות את ארבעת יסודותיו, לאמור: הבטחת קיום החינוך האוטונומי, סמכות הלכתית בידי המעמד האישי, קביעת השבת כיום המנוחה הרשמי ואכיפת הכשרות בכל המטבחים הציבוריים. לידו של הרב מנחם פרוש, מנהיג עז ביטוי בקהילה החרדית, התקדים החקיקתי לצורך שימור חיי הדת בישראל נעוץ בארבעת היסודות הללו,¹⁵⁵ ההופכים בכך לאפיק הראשי להגנת החיים הדתיים בישראל,¹⁵⁶ כמו גם להגדרת אופיה היהודי של המדינה. לדעת אלון, חקיקה דתית היא האמצעי ליצירת האווירה היהודית בישראל.¹⁵⁷ ברם, עבור מספר מנהיגים חילוניים ודתיים אלטרנטיביים, הסטטוס קוו "מנוגד לזכויות האדם הבסיסיות".¹⁵⁸ שימור אופיה היהודי של המדינה צריך להתבצע, לעומת זאת, בכך ש"הקצב הישראלי" ישקף את "הקצב היהודי" – שלוח השנה הציבורי יהיה הדלל לוח היהודי מבחינת החגים הרשמיים, יום המנוחה (השבת), שפת המדינה – שפת התפילה, ובכך שהנרטיב של תולדות המדינה יהיה הנרטיב היהודי.¹⁵⁹ ומוסיפה אלוני ומסבירה, שקיום צבא, משטרה וממשלה יהודיים מהווה ריבונות יהודית. ומשום הריבונות היהודית הזו היא עומדת בנחישות על קיום מלוא זכויות האזרח בישראל, שכן הדבר מתחייב ממה שהיא מכנה "ערכים יהודיים".¹⁶⁰ רגב מחרה מחזיק אחריה: "ציון

¹⁵² ש.ם.

¹⁵³ אלוני, תוקן 1.11.01.

¹⁵⁴ לפיד, 18.6.01.

¹⁵⁵ בדברו על דיני המעמד האישי ציין פרוש במפורש את דיני הנישואים והגירושים.

¹⁵⁶ פרוש, 16.4.01.

¹⁵⁷ אלון, 1.3.01.

¹⁵⁸ רגב, 28.11.01.

¹⁵⁹ אלוני, 18.3.01.

¹⁶⁰ ש.ם.

במשפט תפדה ושביה בצדקה" ... לדידי חזון זה הוא שאומץ בהכרזת העצמאות, אשר בצורה מאוד לא הלכתית ולא תאוקרטית אך מאוד יהודית הציב חלום בדבר מדינה המבוססת על עקרונות החירות, הצדק והשלום, וכי"י.¹⁶¹ במישור המעשי שלוי אף מרחיקה לכת. היא סבורה שאין לכפות בחקיקה את הדין העברי, אולם צריך להיעזר במערכת החינוך ובאמצעים חברתיים אחרים כדי להגביר את הזהות היהודית. לדעתה יש להרחיב את לימודי התנ"ך וההיסטוריה היהודית בבתי הספר הממלכתיים ולשמור כשרות בכל ארוע ציבורי.¹⁶² לבסוף, יהושע, סבור, שעל המדינה לממן מוסדות דתיים כחלק מתרבותה, כפי שהמדינה מממנת את גופי התרבות הכלליים, וכמו שהדבר נעשה בחברות מערביות כבריטניה, המממנת מוסדות דתיים כביטויים של תרבותה הלאומית.¹⁶³ למרבה האירוניה, בהקשר של הקונפליקט הנוכחי, המימון של מוסדות דת, כגון ישיבות, נתפס יותר כניצחון של הקהילה החרדית מאשר כביטוי של אינטרס לאומי.

¹⁶¹ רגב, 28.11.01.

¹⁶² שלוי, 5.3.01.

¹⁶³ יהושע, 3.7.01.

5. משתנים חיצוניים המשפיעים על השטח

השטח הדתי-חילוני מושפע בעיקר משלושה משתנים חיצוניים: התקשורת, בעיות הביטחון של ישראל ובית המשפט העליון. בהיותו חיצוני ליחסי הדתיים והחילונים, כל אחד מהמשתנים משפיע על מהלך הקונפליקט על פי השתקפותו בחברה הישראלית.

התקשורת ההמונית

מנהיגים דתיים כמו גם חילוניים היו גלויים באשר להשפעתה השלילית של התקשורת, לדעתם, על השטח הדתי-חילוני, שאותה ייחסו לעיוות תפקודה. הפתוחים ביותר בביקורת זו היו דווקא אישי התקשורת. לפי עיתונאי אחד, התפקיד האמיתי של התקשורת הוא לידע את הציבור לגבי נושאים הנוגעים לכלל ולחשוף אותם.¹⁶⁴ ואמנם, הדבר נעשה במידת מה, אך מנהיגים רואים השפעות אחרות כצובעות את החדשות כפי שהן מובאות לציבור. מבחינת הצגת נושאים הנוגעים ליחסי הדתיים והחילונים, יש להבחין לדעת כמה מהמנהיגים שרואיינו, בין הטלוויזיה לבין התקשורת המודפסת,¹⁶⁵ מתוך סלחנות כלשהי כלפי הטלוויזיה, שהשפעתה השלילית נתפסת כנובעת מחסרונות המדיום עצמו. בהיותה מוגבלת לקטעי זמן קצרים, ומונחה על ידי "מה שנמכר", הטלוויזיה מטפלת בשאלות באורח סנסציוני, משולל הקשר חברתי או היסטורי.¹⁶⁶ התוצאה היא תמונה חלקית ולא הוגנת. לדברי דיין, "[הטלוויזיה] מעוניינת יותר בדרמה מאשר בהשתלשלות ההדרגתית של ההתרחשויות, ובמחשבה ובפרספקטיבה העמוקות יותר... הטלוויזיה רעה עבור תהליכים חברתיים, משום שאינה רוצה להתמודד עם תהליכים".¹⁶⁷ לגבי התקשורת החילונית המודפסת, עם זאת, קיים קונסנזוס שלילי שלפיו הצגת החדשות כאן מושפעת מהטייה אישית, הנגזרת מנקודת הראות

¹⁶⁴ דיין, 17.6.01.

¹⁶⁵ ש.ם.

¹⁶⁶ ש.ם.

¹⁶⁷ ש.ם.

הדמוקרטיה הליברלית. דעתו של דנקנר על התקשורת הישראלית: "אינני מעריך אותה ביותר. התקשורת נשלטת בידי קבוצה קטנה של שמאלנים חילוניים המתיימרים להיות ליברלים, אבל בעצם אינם כאלה. הם מרבים שנאה ומחריפים את השסע [הדתי-חילוני]. קבוצה זו מלאת רגשי שנאה ופחד כלפי מי שאינם כמוה – יהודים לבנים חילוניים. הם שומרי החומה המתפוררת של ממסד ישן".¹⁶⁸

השלכותיה של מגמת יות התקשורת

מגמתיות התקשורת מתבטאת בהצגתה באור גרוע של הקהילה האחרת,¹⁶⁹ הצגה המלבה את המרירות החילונית כלפי הדתיים וכן להיפך. מנהיגים, במיוחד של הציבור הדתי, מצביעים על החלת סטנדרטים שונים בתיאור ארועים שמעורבים בהם דתיים מבתיאור ארועים אחרים. כפי שמציין דרוקמן: "למשל... אם יהודי דתי מבצע עבירה הכותרות זועקות [שהוא דתי]. אין מוצאים בכותרות 'תימני ביצע', או 'מרוקאי עשה'... העובדה היא שמישהו עשה זאת. תיאורו של העבריין כדתי בכותרת משרה תחושה [שהדתיים] הם זייפנים, שקרנים וגנבים".¹⁷⁰ באופן זה מעצבת התקשורת, לדעת מנהיגי הציבור הדתי, אופן חשיבה והרגשה שליליים כלפי הציבור הדתי.¹⁷¹ כמו כן, הדיווח בעיתונות החרדית מחריף מתיחויות בדמוניזציה של החילונים בתיאוריו. השפעתה של הצגה שלילית מעין זו היא חריפה ביותר נוכח ההסתגרות המפליגה של הציבור החרדי. כפי שאומר העיתונאי החרדי משה גרילק, "חרדים שאינם פוגשים חילונים וקוראים רק 'המודיע', 'יתד נאמן', ו'משפחה' – כל [החילונים] נראים להם כשדים".¹⁷²

ולבסוף, מראה העיוות התקשורתי מעורר תגובה חריפה של זעם בציבור המתואר בגלל סילוף דמותו. בקרב הדתיים גואים הפחדים לנוכח החשד שיש סדר יום חילוני לכלי הביטוי החברתי רב העוצמה הזה. זאת ועוד, הציבור החילוני בכללו נתפס כשותף לסדר היום של התקשורת – דבר המחריף מתיחויות ומעצים את החשש מפני האיום על אופיה היהודי של המדינה. בקרב החילונים גוברים רגשי דחייה ותסכול לנוכח תפיסת הציבור החרדי כניזון בלעדית מהתקשורת החרדית בצורה המבטיחה את עוינות חברה זו לחילונים לא רק כציבור כי אם גם כפרטים.

¹⁶⁸ דנקנר, 26.3.01.

¹⁶⁹ פלדמן, 7.7.01.

¹⁷⁰ דרוקמן, 1.7.01.

¹⁷¹ שם.

¹⁷² הראיון עם משה גרילק, 12.12.01.

מצבה הביטחוני של ישראל

בעיות הביטחון ממלאות תפקיד ניכר, אם כי שטחי, לגבי השסע הדתי-חילוני. עלייה במתיחות הביטחונית מגבירה את תחושת האחדות בציבור, בהציבה מטרה משותפת שסביבה יכולים הפלגים השונים להתלכד זמנית. תחושת הירידה בשיתוף, שביסוד השסע, מודחקת עקב המצב הביטחוני כשהמחויבות לארץ, שהייתה בעבר המפתח לצמצום המתח הדתי-חילוני, צפה שוב על פני השטח. בנוסף לכך, נוצרת הרפיה במשבר הזהות של הציבור החילוני, עוד גורם שביסוד השסע, עקב ערוי של ביטחון עצמי. הזהות "לא ערבי" שאינה מספקת בטווח הארוך,¹⁷³ די בה לאפשר לציבור החילוני להגדיר את עצמו בטווח הקצר. משהוא בטוח יותר בזהותו, מוכן הציבור החילוני להתאחד עם הדתיים. אינתיפאדת אל-אקצה הנוכחית מדגימה זאת. כפי שצוין, בעקבות מדיניות ה"שטחים תמורת שלום" שהונהגה בהסכמי אוסלו, המתחיות בין דתיים לחילונים גברו. הקהילה הדתית ראתה את הציבור החילוני כפחות מחויב לארץ. דבר זה חל במיוחד כלפי מה שנתפס כמדיניות ה"שלום בכל מחיר" של ממשלת ברק; הקהילה הדתית ראתה את הציבור החילוני כמוכן להמיר שטחים נרחבים בשלום לא בטוח. הציבור החילוני, לעומת זאת, חש מנוכר מהקהילה הדתית בגלל מה שנראה לו כרצון בלתי מתפשר ליישב שטחים שמעבר לקו הירוק.¹⁷⁴ ברם, לנוכח המתיחות הנוכחית עקב אינתיפאדת אל-אקצה, יש הקלה במתח הדתי-חילוני והציבור חש יותר ויותר מונחה על ידי מדיניות אחת, או שהוא לפחות תמים דעים לגבי האויב המשותף.

עקב הקדימות המסורתית של הביטחון בסדר היום הישראלי, עלייה במתיחות הביטחונית גוברת על כל עניין אחר, כולל הדברים המחמירים את היחסים בין דתיים לחילונים. "שאלת עומקו של השסע הדתי-חילוני היא פונקציה של הסוגיות האחרות שעל סדר יומנו".¹⁷⁵ למשל, "כשיש לנו אינתיפאדה אנחנו שוכחים את העומס שכמעט שמחץ את ממשלת ברק בראשיתה. איש אפילו לא שמע על העומס הזה בשבוע שעבר. אין הדבר נובע מהיותו של [רוה"מ] אריק שרון יותר בטוח בעצמו – הוא נובע מהיותה של ישראל עכשיו במלחמה".¹⁷⁶ ובבטאו השקפה דומה אומר יהושע: "המצב הצבאי העכשווי... מרגיע את המאבק הדתי-חילוני, משום שבדיוק לפני האינתיפאדה הנושא העיקרי היה [אריה] דרעי וש"ס – עכשיו נושא זה נשכח לגמרי משום שישראל במלחמה ואיש אינו חושב על דרעי או על ש"ס".¹⁷⁷

¹⁷³ גביזון, 15.6.01.

¹⁷⁴ דין, 17.6.01.

¹⁷⁵ ש.ס.

¹⁷⁶ ש.ס.

¹⁷⁷ יהושע, 3.7.01.

מצב הביטחון אפילו משפיע על הסוגיות המיוחדות הנוגעות לשסע. גם הצורך בשיתוף פעולה מצד החרדים וגם הנכונות שלהם לכך, עשויים להשתנות עם התהוות איום צבאי רציני. הצורך בהשתתפות חרדית עלול להיווצר עקב דרישה מוגברת לחיילים, יהיו אשר יהיו השקפותיהם או כישוריהם.¹⁷⁸ במקרה כזה צפוי שהתגובות בקרב החרדים יהיו שונות.¹⁷⁹ אחדים ימשיכו לראות את מילוי חובתם באספקת ההגנה משמים למדינה השרויה במלחמה, באמצעות המשך לימוד התורה. ואילו אחרים יצטרפו במצב חירום רשמי שבו משרד הביטחון מוסמך לבטל את הפטורים. "אחדים יצטרפו – אם תהיה מלחמה, או זמן שבו [תלמיד הישיבה] לא יוכל ללמוד, אז יצא וימלא משימות שונות ויעזור לארצו במצב משבר".¹⁸⁰ אחדים יעדיפו ללכת למאסר מלשרת. אחרים ישרתו ברצון, מטעים רביץ, אם גדולי התורה יתנו לכך את אישורם.¹⁸¹ אינתיפאדת אל-אקצה הנוכחית מבליטה גם את זאת. הגם שאינה נחשבת למצב חירום, המתיחות הביטחונית בגללה רבה עד כדי לעורר כמה ממנהיגי החרדים להציע שבני ישיבות יקבלו אימון צבאי בסיסי במשך חופשת הישיבות, הנמשכת בדרך כלל כחודשיים.¹⁸²

משמעות האחדות מול פני הסכנה

העובדה שרובו הגדול של הציבור בישראל עדיין מתלכד להגנת המדינה כשהיא בסכנה, מתוך מחויבות משותפת לארץ, ראויה לציון. אלא שאחדות ממשית לא תושג כתוצאה מאיום חיצוני בלבד. השפעתה של פגיעה בביטחון היא שטחית, במובן שהגם שהיא גוברת לשעה ומטייחת על גורמי היסוד לשסע, הרי היא איננה מתמודדת אתם או מפגינה אותם. תחושה משותפת של דאגה לקיום וזהות חילונית מחוזקת, המוגדרת "על דרך השלילה", מספיקות רק כל עוד הן ניזונות מהאיום הקיומי. כדי לאחות את השסע עד כדי אחדות בלתי מותנית באיום חיצוני, יש לטפל בגורמי היסוד טיפול ממוקד יותר. חיזוק המשותף והזהות, בנוסף על הטיפול בפחדים, בהתבדלות החברתית ובחששות אחרים של הציבור הדתי וזה החילוני – רק הם הדרך להתחיל בתהליך שיביא לידי אחדות אמתית.

¹⁷⁸ סי' כהן, 26.6.01.

¹⁷⁹ רביץ, 27.6.01.

¹⁸⁰ ש.ם.

¹⁸¹ ש.ם.

¹⁸² רוזנבלום, 13.6.01.

בית המשפט העליון

הגורם החיצוני השלישי המשפיע על השסע הדתי-חילוני הוא בית הדין הגבוה לצדק. אם כי הוא נזכר פחות בראיונות מיתר שני המשתנים, בג"צ אופיין בפי כמה מהמנהיגים גם כדוחף את הציבור למקום שהציבור הישראלי עדיין אינו ערוך להיכנס לתוכו. "בג"צ... מנסה לכפות מגילת זכויות אזרח ליברלית וחזון ליברלי לגבי חיי הישראלים, שלדעת רבים טרם הגיע זמנם... אהרון ברק הוא משפטן פרגמטי היודע שמה שמשיגים הושג. דונם אחר דונם. הצורך לכבוש את השטח אגב מרוצה, תוך כדי התקדמות. ברק מנסה לכבוש עוד ועוד דונמים של ליברליזם עבור ישראלים במרוצת טרדות היום יום".¹⁸³ כדי לדרבן את ישראל לנוע בכיוון הנראה לו טוב ביותר למדינה, בג"צ יוצא בפסיקות נחרצות שאינן בהכרח תואמות את מה שההנהגה רואה כטוב ביותר עבור הציבור הישראלי לעת הזאת. חילוקי הדעות עם בית המשפט, במיוחד בקרב ההנהגה החילונית, אינם לגבי תוכן הפסיקות דווקא, אלא לגבי עיתויין המוקדם מדי ונסיבותיהן הבלתי מוצלחות,¹⁸⁴ שאך מחריפים את המתרחשות בציבור.

לעומת זאת, ישנם מנהיגים חילוניים ליברליים ודתיים אלטרנטיביים החולקים על כך ורואים בבג"צ את מגיני היחיד של זכויות וחירויות האזרח בישראל – בהיעדר חוקה. הם רואים בבג"צ את שומר זהותה הדמוקרטית של ישראל במסגרת הקיימת, בהציבו מערכת בלמים ואיזונים, כביכול, כלפי הממסד האורתודוקסי.¹⁸⁵ אלא שתוצאת כל אלה היא, שבת המשפט העליון נתפס כמזוהה עם אחד הצדדים בסכסוך ולא כחסר פנייה.

¹⁸³ דיין, 17.6.01.

¹⁸⁴ שם.

¹⁸⁵ רגב, 28.11.01.

6. תפקיד המנהיגות

המנהיגים שרואיינו מזהים גם את עצמם כגורם המעמיק את השסע. דבר זה מתבטא בשני מישורים. הראשון נוגע לאינטראקציה בין המנהיגים או היעדרה, או לתוקפנות שלהם זה כלפי זה. הסיבה לכך נעוצה כנראה בטיפוח התדמית. על מנת לשמר את תדמיתם כמנהיגים סמליים גרידא, לפי אחדים מהמרואיינים, הם נצמדים איש למחנהו, מגלים אך מעט גמישות ונכונות לשאת ולתת או לשתף פעולה. הדבר נוגע כאמור יותר לתדמית מלעצם ההרגשה. לפי פלדמן, "מנהיגים דתיים וחילוניים לעולם לא ישתפו פעולה... תהיה זו התאבדות פוליטית אם מנהיגים דתיים יאמרו שהם מסכימים עם מנהיגים חילוניים. המציאות היא שמנהיגים מסכימים ביניהם בסוגיות ניטרליות שאין להן נגיעה לדת".¹⁸⁶

שנית, המנהיגות מחמירה את השסע במישור הציבורי בתרומתה לאווירה השלילית ובהסתת הציבור שלה. מנהיגים אחדים שרואיינו קראו לעצמם ולמנהיגים אחרים לנצל את מעמדם הציבורי כדי להקל את השסע. "על המנהיגים מוטלת אחריות לשפר את המצב".¹⁸⁷ כעת, כך סבורים, המנהיגים מנצלים את אמצעי התקשורת הזמינים לציבורם, כלומר, התקשורת החדשותית לחילונים ובימת בית הכנסת לדתיים, בצורה המעמיקה את השסע. ועם זאת קיימת ההכרה שמחובתם להשתמש באמצעים אלה כדי להקל ולא כדי להחמיר אותו. לפי דרוקמן, "למנהיגות החילונית יש גישה חופשית לתקשורת. למרבה הצער, מנהיגים אחדים תמיד מדברים נגד יהודים דתיים... המנהיגים יכולים להשתמש בתקשורת כדי לשפר את היחסים... אילו המנהיגים לא היו מגלים ברבים דעות שליליות, הדבר היה עוזר. יש מנהיגים דתיים, שאינם שוקלים מי ישמע את המילים שלהם, [הם] אינם שוקלים היטב את ביטוייהם. חשוב לא רק מה שאומרים, אלא איך שאומרים. מנהיגים דתיים לפעמים אינם חושבים יותר מדי איך להתבטא. הדבר ממלא תפקיד ביחסים בין דתיים לחילונים".¹⁸⁸

¹⁸⁶ פלדמן, 7.7.01.

¹⁸⁷ דרוקמן, 1.7.01.

¹⁸⁸ שם.

7. פעולה בתוך המערכת

שורת הסכמה כללית ניכרת בקרב המנהיגים שרואיינו לגבי הצורך לעשות שינויים בתוך המערכת הקיימת ולא לבצע בה מהפכה.¹⁸⁹ כמובן, המנהיגים נבדלים זה מזה במידת נכונותם להרחיב את גבולות המערכת הקיימת. אלו שהמערכת הולמת היטב את חזונם לגבי ישראל, חפצים בשינויים מזעריים; אלו שאת חזונם היא אינה הולמת, מבקשים שינויים משמעותיים יותר. ברם, בשלב זה מעטים מאוד המנהיגים הרוצים שיפוץ כללי של המערכת. "אינני מהפכן", אומר לפיד בנוגע למערכת הנישואים והגירושים בישראל. "רצוני לשנות את המערכת בכך שיינתן לכל הצדדים חופש הבחירה. זו אינה רבולוציה כי אם אבולוציה".¹⁹⁰ כפי שצויין לעיל לגבי פעולות בג"צ, דומה שקיימת הבנה בנוגע למה שהציבור הישראלי מוכן לו, ובנוגע למה שטוב ביותר לרווחת המדינה. עבור מרבית המנהיגים שרואיינו פירושו של דבר הוא לפעול נמרצות בתוך המערכת לשיפורה ולא לשנותה שינוי מפליג.

מציאות מסוימת הכוללת הבדלי השקפה מקובלת על המנהיגים כנתונה. מכאן שעליהם לפעול בתוך המציאות הישראלית לשיפורה ולא ליצור מציאות אחרת. הדבר מוסכם הן לגבי ההיבטים הכלליים של היחסים בין דתיים לחילונים והן לגבי סוגיות מיוחדות יותר. פלדמן אומר: "בין הדתיים לחילונים יש הבדל בהגדרת היהדות. אי אפשר לשנות הגדרות, אבל ניתן לשנות את מידת הסובלנות ההדדית".¹⁹¹

הצעות המנהיגים לשינוי

צוינו כמה דוגמאות והוצעו כמה הצעות כדרכי פעולה בתוך המערכת. שיפורים שכבר נעשו במערכת כוללים את הנהגת ה"טוענות רבניות" בבתי הדין בידי הרב בן-דהן,¹⁹² את

¹⁸⁹ החריג המובהק כאן הוא הרב רגב הטוען: "הסטטוס קוו מנוגד לזכויות האדם והאזרח הבסיסיות; הוא אינו ניתן להגנה והוא בלתי נסבל". רגב, 18.11.01.

¹⁹⁰ לפיד, 18.6.01. תוקן 30.9.01.

¹⁹¹ פלדמן, 7.7.01.

¹⁹² בן-דהן, 7.7.01. שלי, 12.7.01.

ההשתלמויות החינוכיות לדיינים, ואת הקמת "צוהר"¹⁹³ – ארגון של רבנים צעירים המנסים, במסגרת ההלכה, לפעול למען תהליך נישואים ייחודיים וגמיש יותר. המנהיגים מאמינים שבכך שמזמינים את הזוגות, מסבירים להם מושגים ומחליפים עמם רעיונות לעיצוב טקס ייחודי, מחולל הארגון מפנה בגישת הציבור למערכת הדתית של הנישואין ומשפר את הסטטוס-קוו.¹⁹⁴

אשר להצעות לשיפורים בעתיד, מודגש שוב הצורך להסתייע במערכות החינוך בישראל כדי להרבות את הסובלנות ולחזק את הזהות. נמצאו מנהיגים שהקשו מדוע אין מנהיגים בבתי הספר תוכניות לימודים לטיפוח הסובלנות בין דתיים לחילונים במתכונת תוכניות הלימודים המופעלות, שמטרתן לשפר את היחסים בין יהודים לערבים.¹⁹⁵ יתר על כן, הוראות טקסטים יהודיים והדגשת התרבות היהודית נתפסת כדרך להתמודד עם סוגיות חוסר הביטחון העצמי וחולשת הזהות בקרב החילונים. במרוצת ארבעת העשורים האחרונים אכן חלה ירידה הדרגתית בהיקף הוראת מקצועות אלה,¹⁹⁶ ירידה המחריפה את תחושת הזרות של תלמידי החינוך הכללי כלפי תלמידי החינוך הדתי. מנהיגים חילוניים רבים סבורים, שהגברת לימודי היהדות בחינוך הממלכתי הכללי תקל את הניכור שהחילונים חשים כלפי הדתיים.¹⁹⁷

ההצעות הקיצוניות ביותר, אם כי עדיין במסגרת המערכת הקיימת, הופנו כלפי מערכת הגירושים. כפי שצוין לעיל, כמה מנהיגים חילוניים ודתיים אלטרנטיביים קראו לנישואים אזרחיים עבור מי שאינם כשרים להינשא במסגרת המבנה הדתי הקיים.¹⁹⁸

נימוקים להימנעות ממחפכה

עדיף לפעול בתוך המערכת מליצור בה מחפכה משני טעמים. ראשית, המתחייבות כיום בין דתיים לחילונים מונעות את הצלילות הדרושה לקביעת מדיניות. השסע הופך החלטות האמורות להיטיב עם הציבור לתחרויות על הישגים מגזריים. שנית, מבחינת התפתחותה הלאומית ישראל היא בשלב ההתבוננות וההערכה העצמית. ומשום ההשפעה המכרעת של המדיניות בעניינים אלה על טבעה ואופיה של המדינה, על ישראל לשאול את עצמה שאלות נוקבות בדו-שיח לאומי על אופי המדינה בטרם יונהגו שינויים מפליגים. בינתיים המערכת הקיימת נתפסת כפשרה שבאמצעותה יכולים כל פלחי החברה היהודית לדור יחד.

¹⁹³ דרוקמן, 1.7.01. שלוי, 12.7.01.

¹⁹⁴ דרוקמן, 1.7.01.

¹⁹⁵ פלדמן, 7.7.01.

¹⁹⁶ דנקנר, 26.3.01.

¹⁹⁷ שלוי, 5.3.01. דנקנר, 26.3.01.

¹⁹⁸ לפיד, 8.6.01. שלוי, 12.7.01.

ס י כ ו ם

השסע הדתי-חילוני הגיע לשלב מכריע. כוחות חברתיים שונים מכתיבים שתחול החמרה או הקלה בשסע. רובם הגדול של המנהיגים שרואיינו מעדיפים בבירור את ההקלה. אולם כדי להשיג מטרה זו הממשלה, ההנהגה הלאומית, והגורמים החברתיים השונים צריכים ליטול על עצמם תפקיד פעיל יותר. המאמץ מתחיל בדו-שיח ועובר לקביעה נבונה של מדיניות. ברם, היכן תתחיל השיחה? ובכן, כבכל משא ומתן, יש לפתוח בכך שכל קהילה תודה בקווים האדומים שלה. בכך יש כדי להקל במעט את תחושת האיום ולהרחיב את המרווח למשא ומתן כנדרש לצורך קביעת מדיניות לאומית. אלא שכפי שציינו רבים מהמנהיגים שרואיינו, את השסע עצמו יש לצמצם לרווחת האומה. צמצום כזה מצריך הבנת גורמי היסוד והמשתנים החיצוניים התורמים לשסע, והתייחסות נאותה אליהם. אך מכאן עולה מכלול חדש של שאלות. כיצד תפעיל ישראל את מוסדותיה השונים לטיפול בגורמי היסוד, הפחד, חוסר הביטחון, השיתוף הפוחת וההתבדלות שבמוקד השסע? כיצד, אם בכלל, ניתן לחזק את תחושת השיתוף והקרבה בציבור היהודי בישראל בלי להחריף את החשש בקהילות השונות מפני פלישה לתחומן? כיצד ניתן לנהל את המאמץ להגדרה משופרת של חזון עתידה של ישראל שלא כמשחק סכום אפס? מחקר זה מראה, שהקונסנזוס הרחב ביותר בקרב המנהיגות הוא לגבי הצורך להציל את זהותה היהודית של ישראל ולחזקה. זהות מוחלשת וגילויים חדשים של חוסר ביטחון בישראל החילונית, מחריפים את המתרחקות. זהות יהודית מחוזקת עשויה לגרום לשיתוף בין ישראל הדתית לזו החילונית לשוב ולהתגלות. אך מה פירוש הדבר למעשה? כיצד ניתן לחזק את אופיה היהודי של המדינה ואת הזהות היהודית של אוכלוסייתה בלי להגביר את תחושת הכפייה הדתית שממילא תורמת לשסע? כל השאלות הללו תובעות מענה. כמה הצעות הועלו בעמודים שלעיל. החלק השני של עבודה זו יידרש לשאלות אלה בפירוט ויעלה המלצות למדיניות. ברם, בשלב זה, הציבורים השונים, שזו היא מנהיגותם, אינם מוכנים לפתרונות – הם בקושי מוכנים לדו-שיח. מכלול הדעות המוצגות בעבודה זו יכול לסייע לצעד ראשון זה – הדיאלוג ההכרחי – בכך שהוא פותח אשנב לנוף כפי שהוא נראה מהצד השני. עכשיו כל צד צריך לדבר עם הצד האחר. ניתן לנצל כל פורום לשיח שכזה: אקדמי וחברתי לציבור ומפגשים לא-פורמליים למנהיגים. נכונות להקשיב והכרה בנקודת הראות של האחר – אין לבלבל ביניהן לבין הסכמה. לעומת זאת, יש

לראות באלה צעד ראשון בתהליך האיחוי של אחד הקרעים החמורים בחברה, תהליך שייצור את הסביבה הנחוצה לקביעת מדיניות מועילה וליתר אחדות חברתית. או אז ישא פרי החיפוש אחר פתרונות.

Cohen, Stuart, 1997, *The Scroll and the Sword*, Amsterdam, The Netherlands: Harwood Academic Publishers.

Leibman, Charles S. and Elihu Katz, 1997, *The Jewishness of Israelis: Responses to the Guttman Report*, New York: State University of New York Press.

Ilan, Shahar, 1999, *Draft Deferments for Yeshiva Students*, Jerusalem: The Floersheimer Institute for Policy Studies.

Lamm, Maurice, 1980, *The Jewish Way in Love and Marriage*, New York: Jonathan David Publishers, Inc.

Soffer, Oren and Aliza Korenstein, 1998, *Ethnocentricity, Citizenship, and the Rule of Law in Israel*, Tel Aviv: The Israeli Institute for Economic and Social Research.

Zarembski, Laura, 2000, "Israel's Religious Right: Not a Monolith," *The Middle East Quarterly*, June.

נספח 1: רשימת המשתתפים במחקר

לפי סדר א'-ב'

בני אלון, שר התיירות וחבר הכנסת מרשימת האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו, ראש ישיבת בית אורות.

שולמית אלוני, מייסדת רשימת מרצ, מייסדת התנועה לזכויות האזרח, לשעבר שרת החינוך, התרבות והספורט, לשעבר שרת התקשורת והאמנויות, המדע והטכנולוגיה, כלת פרס ישראל.

אליהו בן-דהן, מנהל בתי הדין הרבניים בישראל.

רות גביון, פרופסור למשפטים, לשעבר ראש המכון הישראלי לדמוקרטיה.

משה גרילק, עיתונאי ועורך ביטאון "משפחה", סופר.

אילנה דייך, לשעבר עורכת תכנית "עובדה" בערוץ השני, מגישת תכניות דוקומנטריות וחדשות בערוץ הראשון, תשוב לערוץ השני עם תכנית תחקירים ותעודה בסתיו 2002.

אמנון דנקנר, עיתונאי ועורך ראשי של עיתון 'מעריב'.

חיים דרוקמן, חבר כנסת מרשימת המפד"ל, לשעבר סגן שר הדתות, ראש ישיבת אור עציון, יו"ר המרכז לישיבות בני עקיבא.

נעמי חזן, סגנית יושב ראש הכנסת וחברת כנסת מרשימת מרצ, פרופסור למדע המדינה ולשעבר ראש מכון טרומן למען קידום השלום באוניברסיטה העברית, מייסדת-שותפה לשדולת נשים בישראל.

אברהם ב. יהושע, סופר, מחזאי, פרופסור לספרות, חתן פרס ישראל.

סטיוארט כהן, סופר, יו"ר המועצה האקדמית של מרכז בגין-סעדאת למחקרים אסטרטגיים, דיקן סטודנטים ופרופסור למדע המדינה באוניברסיטת בר-אילן.

שאר-ישוב כהן, רבה הראשי של חיפה, ראש אבות בתי הדין הרבניים בחיפה, מייסד ונשיא מכוני אריאל, חתן פרס הסובלנות.

אהרון לופיאנסקי, ראש ישיבת ישיבה גדולה של מטרופולין וושינגטון (סילבר ספרינג, ארה"ב), לשעבר ראש מחלקה בישיבת מיר בירושלים.

טומי לפיד, מייסד וראש רשימת שינוי, לשעבר מנכ"ל רשות השידור, עיתונאי.

נדיה מטר, מייסדת נשים למען עתיד ישראל (נשים בירוק).
יהודה עמיטל, מייסד וראש ישיבת הסדר הר עציון, מייסד שותף של רשימת מימד.
אהרון פלדמן, נשיא ישיבת באר התורה (ירושלים), ראש ישיבת נר ישראל (בלטימור, ארה"ב).
מנחם פרוש, יו"ר מרכז אגודת ישראל בירושלים, כתב ה-Jewish Press, מייסד ויו"ר קריית הילד, לשעבר סגן שר העבודה והרווחה, לשעבר חבר כנסת מרשימת אגודת ישראל.
מרדכי קרליץ, ראש עיריית בני-ברק, חבר ועדת טל, רב.
אברהם רביץ, סגן שר החינוך והתרבות וחבר כנסת מרשימת יהדות התורה, רב.
אורי רגב, יועץ וראש המרכז לפלורליזם יהודי, הרב הישראלי הראשון שהוסמך על ידי היברו יוניון קולג' בירושלים, עורך דין.
יונתן רוזנבלום, יו"ר Jewish Media Resources ובעל טור בג'רוסלם פוסט וה-Jewish Observer ומנכ"ל עם אחד.
שמעון שטרית, סגן ראש עיריית ירושלים, לשעבר שר הדתות ושר הכלכלה, פרופסור למשפטים.
אליס שלוי, רקטור של מכון שכטר למדעי היהדות, מייסדת-שותפה של שדולת נשים בישראל, מייסדת המחלקה לאנגלית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.